

Roman Wysocki

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-5664-6041>

e-mail: roman.wysocki@mail.umcs.pl

Dążenia Kościoła prawosławnego do uregulowania sytuacji prawnej i odbudowy struktury parafialnej w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944.
Wprowadzenie do problematyki

*The Orthodox Church Efforts to Regulate the Legal Situation and Reconstruction of the Parish Structure in the Lublin District in the Years 1939–1944.
Introduction to the Issue*

ABSTRACT

The article discusses efforts to regulate the legal situation of the Orthodox Church in the Lublin district and the reconstructions of its parishes. This issue is only a narrow part of its history in this area and at the same time in the General Government. However, it allows us to understand what the potential of the Orthodox Church looked like at that

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Roman Wysocki, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory research of the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2023.07.08	ACCEPTED: 2023.09.30	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

time, in what circumstances it had to function and what was the attitude of the occupation authorities towards it. The state of the organizational structure of the Orthodox Church was directly related to the Ukrainian question in the Chełm region and Southern Podlasie, and at the same time in the General Government, as it reflected its demographic potential, religious and institutional background.

Key words: Orthodox Church, World War II, Ukrainians, Lublin General Government, Metropolitan Ilarion (Ohienko)

STRESZCZENIE

W artykule omówiono starania uregulowania sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego na terenie dystryktu lubelskiego oraz rozbudowę jego struktury parafialnej. Zagadnienie to jest jedynie wycinkiem z jego dziejów na tym terenie i zarazem w Generalnym Gubernatorstwie. Pozwala nam jednak zrozumieć – i nie tylko to – jak prezentował się ówczesny potencjał Kościoła prawosławnego, w jakich okolicznościach musiał funkcjonować i jaki był stosunek do niego władz okupacyjnych. Stan struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego był bezpośrednio związany z kwestią ukraińską na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu i zarazem w Generalnym Gubernatorstwie, odzwierciedlał bowiem jej potencjał demograficzny, zaplecze religijne i instytucjonalne.

Słowa kluczowe: Kościół prawosławny, II wojna światowa, Ukraińcy, dystrykt lubelski, Generalne Gubernatorstwo, metropolita Hilarion (Ohienko)

Wybuch II wojny światowej wstrząsnął Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym (PAKP). Agresja niemiecka, a potem sowiecka, przyniosły głębokie zmiany w jego strukturze organizacyjnej i początek nowych zależności. Na obszarach kontrolowanych przez władze niemieckie i wyodrębnionych w październiku 1939 r. jako Generalne Gubernatorstwo (GG) pozostało mniej niż 10% wiernych przedwojennego PAKP. Niemniej to tu nadal znajdowały się centralne urzędy Kościoła i przebywała jego głowa – metropolita Dionizy (Waledyński)¹.

Przebieg niemiecko-sowieckiej linii demarkacyjnej spolaryzował strukturę etniczną ludności prawosławnej w GG. Pod względem narodowościowym dominowali w niej Ukraińcy, a tylko niewielki odsetek stanowili Rosjanie, Białorusini i inne narodowości. Spośród ośrodków miejskich najliczniejsze parafie funkcjonowały w Warszawie, ale to nie tam prawosławnych było najwięcej, a we wschodniej części dystryktu lubelskiego, gdzie mieszkali w wąskim pasie rozciągającym się z południa na północ wzdłuż Bugu, tj. na obszarach historycznej Chełmszczyzny

¹ J. Grzybowski, *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, Warszawa 2016, s. 229–232; idem, *Православная церковь в Польше во время Второй мировой войны*, „Списание Епохи” 2018, 26, 1, s. 158–169.

i Południowego Podlasia². Specyfika losów Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim w okresie II wojny światowej była dotąd rzadko podejmowana w badaniach historycznych, nigdy zaś nie przeanalizowano jego stanu organizacyjnego³. Tymczasem sprawą kluczową w pracy jego struktury terenowej było podtrzymanie zdolności do opieki nad wiernymi, dostosowanie sieci parafialnej do ich potrzeb i przygotowanie odpowiednich kadr. Wraz z działaniami zabezpieczającymi w pierwszych tygodniach wojny podjęto kroki zmierzające do uregulowania statusu prawnego Kościoła, by móc prowadzić bieżącą działalność w warunkach okupacji. W niniejszym szkicu spróbowano odtworzyć te kroki, podobnie jak proces – niemożliwy bez rozpoznania wspomnianego umocowania prawnego – zmian w sieci parafialnej.

* * *

W przedwojennym województwie lubelskim, według stanu na 1936 r., tj. przed momentem rozpoczęcia tzw. akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej, liczba prawosławnych oceniana była na 229 tys.⁴ Następne lata poprzedzające wybuch II wojny światowej przyniosły jej zmniejszenie, ale trend ten zaczął się odwracać podczas okupacji, gdy osoby zmuszone lub dobrowolnie odstępujące od prawosławia przed wojną teraz do niego powracały. W 1941 r. w chełmskim prawosławnym konsystorzu uważano, że nadal nie dało się ustalić dokładnej liczby wiernych, ale należałoby zakładać, że w momencie wybuchu wojny było ich około 240 tys.⁵

Uchodźcy ukraińscy z Galicji, znajdujący schronienie przed agresją sowiecką w dystrykcie lubelskim i próbujący włączyć się od lokalnego ukraińskiego życia narodowego, z zaskoczeniem obserwowali, że dla miejscowej ludności najważniejsze w ich życiu codziennym było „zagadnienie kościelne, za którym dopiero podążały inne kwestie istotne dla ukraińskiego życia narodowego: szkolna, kulturalno-oświatowa,

² Vide: A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 2018, 20, s. 85–109.

³ Najszerzej jak dotąd w literaturze polskiej kwestie te omawiane były w pracy: K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. (Rys historyczny)*, Kraków 1996; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.

⁴ Library and Archives Canada [dalej: LAC], Volodymyr Kubijovyc MG31-D 203 [dalej: VKF], vol. 24, file 3, *Griechisch-Katholische und Orthodoxe in dem Generalgouvernement (nach dem Kirschenstatistiken im Jahre 1935–1936)*.

⁵ В. Косоноцький, *Дещо з нашої статистики*, w: *Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік*, Холм–Варшава 1940, s. 47; *Холмсько-Підляська Єпархія*, w: *Холмський православний церковно-народний календар на 1941 рік*, Краків 1941, s. 17.

gospodarcza i wychowania młodzieży”⁶. Na ich oczach w pierwszych tygodniach okupacji odbudowa życia religijnego na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu przybrała charakter procesu oddolnego⁷. We wrześniu, gdy toczyły się jeszcze walki⁸, miały miejsce pierwsze próby odtworzenia dawnych parafii oraz powroty do prawosławia niedawnych wspólnot neounickich, zrzeszających na tym terenie ogółem ok. 2 tys. osób. Podjęto też próby przywrócenia do użytku świątyń zamkniętych decyzją władz administracyjnych w okresie międzywojennym oraz uregulowania sytuacji prawnej i restytucji dawnego stanu posiadania.

Działania zmierzające do stworzenia podstaw prawnych niezbędnych dla funkcjonowania Kościoła prawosławnego na terenie Chełmszczyzny i Południowego Podlasia podjęto w drugim miesiącu wojny i były one reakcją na odbywającą się w terenie samorządną organizację nowych parafii. 12 października 1939 r. w Chełmie zebrała się grupa inicjatywna inteligencji ukraińskiej w celu przygotowania spotkania przedstawicieli powiatu chełmskiego. Na dzień przed jego terminem, w dniu 17 października, delegacja ukraińska z ks. dziekanem Ihorem Kikeciem udała się na rozmowy w Chełmie z polowym komendantem odcinka Chełm-wieś ppłk. Gebauerem oraz komendantem Chełm-miasto ppłk. Rudolfem Geigerem w celu legalizacji życia instytucjonalnego i religijnego oraz otrzymania zgody na odbycie zjazdu powiatowego⁹.

Dzień później, 18 października 1939 r., do Chełma przybyli ukraińscy delegaci z obszaru powiatu¹⁰. Podczas spotkania uzgodniono zasady zwołania zjazdu przedstawicieli Chełmszczyzny i Południowego Podlasia, wybrano Ukraiński Komitet Powiatowy oraz utworzono sekcję (komisję) kościelno-religijną. Kilka dni później (25 października) Chełmszczyzna i Południowe Podlasie – tak jak całe przedwojenne województwo lubelskie – znalazły się w granicach nowo utworzonego dystryktu lubelskiego, a potrzeba uporządkowania życia religijnego, szczególnie istotna dla uregulowania stanu prawnego i restytucji majątku Kościoła prawosławnego, nabierała nowego wymiaru administracyjnego.

⁶ С. Баран, *З церковної історії Холмщини*, „Краківські Вісти” [dalej: „КВ”] 1940, nr 34, s. 5.

⁷ Idem, *Холмський церковний зїзд та його постанови*, „КВ” 1940, nr 39, s. 4.

⁸ Vide szerzej: L. Głowacki, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976.

⁹ *Українська делегация и місцевого і полowego Команданта в Чехміє*, „Chelmer Nachrichten/Wiadomości Chełmskie” 1939, nr 1, s. 6.

¹⁰ *Високопреосвященніший Владика Іларіон і відновлення Холмської Єпископії*, „Український Православний Вісник” [dalej: „УПВ”] 1940, nr 1, s. 8.

Według Jewhena Pasternaka, świadka ówczesnych wydarzeń i zarazem syna byłego senatora Iwana Pasternaka, w październiku 1939 r. do przebywającego w Warszawie metropolity Dionizego przybyła pierwsza ukraińska delegacja podlaska. Na jej czele stał wspomniany senator Iwan Pasternak. Zgodnie z zachowaną wzmianką delegaci chcieli skłonić metropolitę do współpracy ze środowiskami ukraińskimi oraz zwrócili mu uwagę, że postulaty ukraińskie nie znajdowały należytego poparcia w polityce Kościoła prawosławnego, choć Ukraińcy stanowili ogromną część jego wiernych¹¹. W trakcie rozmów metropolita miał się zgodzić na przygotowanie „zjazdu diecezjalnego” w Chełmie¹².

5 listopada 1939 r. z inicjatywy Ukraińskiego Komitetu Powiatowego w Chełmie odbył się Ludowy Zjazd Chełmszczyzny i Podlasia¹³. Stał się on forum, na którym dyskutowano o dalszym funkcjonowaniu w warunkach okupacji niemieckiej. Po zakończeniu części plenarnej zebrała się komisja kościelno-religijna, a narady jej członków przerodziły się w „pierwszy [chełmski] zjazd cerkiewny”. Uczestnikom tej części spotkania przewodniczył emerytowany sędzia Antin Pawluk, funkcję sekretarza powierzono zaś Wołodymyrowi Kosonockiemu, wieloletniemu sekretarzowi przedwojennej Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej w Warszawie. Wśród jego uczestników odnajdujemy Stepana Barana, adwokata z Tarnopola, który w Chełmie schronił się przed okupacją sowiecką i próbował uczestniczyć w procesie reorganizacji lokalnego życia politycznego. Przed wojną jako poseł z ramienia Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego zasiadł w sejmowych obronie cerkwi niszczonej w 1938 r. na Chełmszczyźnie i Podlasiu. W pierwszych miesiącach okupacji wsparł prace grupy przygotowującej akty prawne mające ustabilizować pracę Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim¹⁴.

Uczestnicy „chełmskiego zjazdu cerkiewnego” skoncentrowali uwagę na dwóch kwestiach: uporządkowaniu bieżącego życia religijnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu oraz wyborze Tymczasowej Rady Kościelnej jako tymczasowego organu zarządzającego. Autorem głównego wystąpienia był W. Kosonocki, on też przygotował projekt rezolucji skierowanej do

¹¹ Є. Пастернак, *Нарис історії Холмищини і Підляшшя. (Нові часи)*, Вінніпег–Торонто 1989, s. 256.

¹² А.І. Смирнов, *Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки другої світової війни*, Острог 2020, s. 86, maszynopis rozprawy habilitacyjnej.

¹³ *Високопреосвященніший Владика Іларіон і відновлення Холмської Єпископії*, „УПВ” 1940, nr 1, s. 8.

¹⁴ С. Баран, *По неволі – відродження. Українська Православна Церква Холмищини і Підляшшя на новій дорозі*, Краків 1940, s. 19.

metropolity Dionizego. Dokument ten zawierał stanowisko uczestników zjazdu, zgodnie z którym w strukturze obszarów okupowanych przez Niemców Chełmszczyzna i Podlasie stały się centrum prawosławnego życia religijnego w Generalnym Gubernatorstwie. Po uwzględnieniu zmian w przyjętej dziesięciopunktowej rezolucji umieszczono postulaty odbudowy życia religijnego, przeniesienia stolicy metropolitarnej z Warszawy do Chełma i zorganizowania tam wyższej szkoły duchownej z ukraińskim językiem nauczania, instytucji charytatywnych oraz kościelnych organizacji finansowych i kulturalnych (muzeum, biblioteki, wydawnictwa i drukarni). Opowiadano się za odnową ustroju soborowego w Kościele prawosławnym, a tym samym odejściem od międzywojennego modelu ustroju synodalno-konsystorskiego PAKP. Do momentu pełnego uporządkowania stosunków wewnętrznych proponowano zalegalizowanie działalności Tymczasowej Rady Kościelnej w Chełmie. Do czasu wyboru biskupa na katedrę chełmską w porozumieniu z Radą metropolita Dionizy miał rozstrzygać wszystkie sprawy dotyczące życia religijnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Na zjeździe domagano się rewindykacji świątyń utraconych w okresie międzywojennym, stawiając za cel przywrócenie stanu posiadania sprzed 1915 r. Ośrodkiem odnowy życia religijnego zamierzano uczynić zreorganizowany monaster męski w Jabłecznej oraz, po reaktywowaniu, monaster żeński w Turkowicach. Członkowie komisji zwrócili się do metropolity Dionizego z wnioskiem o wprowadzenie wymowy ukraińskiej do nabożeństw odprawianych w języku cerkiewno-słowiańskim oraz zatwierdzenie statusu języka ukraińskiego jako języka kazań i urzędowego w kancelarii Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu¹⁵.

Wyłoniona przez „zjazd cerkiewny” Tymczasowa Rada Kościelna była początkowo dziesięcioosobowym organem reprezentującym w równych proporcjach duchownych i pozostałych wiernych. W skład jej weszli: ks. Josyf Cekan, ks. Ihor Kykic, ks. Iwan Lewczuk, ks. Wołodymyr Marchewa, ks. Hryhorij Metiuk, sędzia Ołeksandr Rocznik, były poseł Semen Lubarski, Łew Riabczuk, Petro Domanczuk i Antin Pawluk. Nie był to skład ostateczny, gdyż tuż po zakończeniu narad do Rady dokończono jeszcze sześć osób¹⁶.

Podczas „zjazdu” wyłoniono również Zarząd Kościelny jako organ wykonawczy Tymczasowej Rady Kościelnej. Na terenie Chełmszczyzny i Południowego Podlasia zastępować miał on dawny warszawski konsystorz diecezjalny. W pierwszym składzie Zarządu Kościelnego znaleźli

¹⁵ *Ibidem*, s. 18–21; С. Баран, *Холмський церковний зїзд та його постанови*, „КВ” 1940, nr 39, s. 4.

¹⁶ С. Баран, *Холмський*, s. 4; Є. Пастернак, *Нарис*, s. 256.

się: ks. Iwan Lewczuk (przewodniczący), ks. Iwan Kykic, ks. Wołodymyr Marchewa, były poseł Semen Lubarski i Wołodymyr Kosonocki. Zastępcami członków Zarządu Kościelnego zostali ks. Mykoła Malużyński oraz sędzia Ołeksandr Rocznik¹⁷.

Po ukonstytuowaniu Tymczasowej Rady Kościelnej i Zarządu Kościelnego ich przedstawiciele wyjechali do Warszawy, aby skontaktować się z metropolitą Dionizym. Podczas rozmów z hierarchą członkowie delegacji przedstawili postulaty rezolucji uchwalonej w Chełmie oraz domagali się powołania Tymczasowej Administratury dla Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim. Na kierownika Administratury zaproponowano proboszcza parafii w Moniatyczach, siedemdziesięciodwuletniego ks. Iwana Lewczuka. 16 listopada 1939 r. metropolita Dionizy zatwierdził skład Tymczasowej Rady Kościelnej i Zarządu Kościelnego oraz zaakceptował kandydaturę ks. I. Lewczuka. Powołany *ad hoc* administrator nie posiadał, póki co, sprecyzowanych kompetencji. Ostatecznie podjął on swoje czynności dopiero po ich ustaleniu, z końcem grudnia 1939 r.¹⁸

Delegaci z Chełma przebywali w Warszawie do końca 1939 r. W tym czasie byli świadkami zmiany dokonującej się w kierownictwie Kościoła prawosławnego w GG i odsuwania od władzy metropolity Dionizego. Miało to wpływ na treść opracowanego, w trakcie ich pobytu w Warszawie, czterdziestodzieciopunktowego projektu *Tymczasowego rozporządzenia o administracji kościelnej na Chełmszczyźnie i Podlasiu*. Rzeczywistym redaktorem dokumentu był ks. Mykoła Malużyński, choć na różnych etapach w jego przygotowaniu uczestniczyły także inne osoby. *Tymczasowe rozporządzenie...* – w ocenie Stepana Barana – posiadało wiele niedociągnięć, na przykład nie było w nich regulacji dotyczących języka nabożeństw, rewindykacji cerkwi, podziału majątku metropolitarnego i diecezjalnego. Niewątpliwie stworzenie takiego projektu było jednak bardzo ważnym krokiem w kierunku wypracowania aktu prawnego normującego w warunkach okupacji i pozwalającego na wyodrębnienie jego lokalnych struktur w dystrykcie lubelskim¹⁹.

Podczas pobytu w Warszawie delegaci chełmscy przekonali się, że zalegalizowanie działalności Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Podlasiu i restytucja jego majątku wymaga zgody władz nowo utworzonego Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Dlatego ich przedstawiciele, z zamiarem spowodowania rozmów w sprawie uregulowania

¹⁷ С. Баран, *Холмський*, s. 4.

¹⁸ *Ibidem*; С. Баран, *Правні основи Православ'я в б. Польщі*, „КВ” 1940, nr 4, s. 3–4; *idem*, *По неволі*, s. 19; Є. Пастернак, *Нарис*, s. 257.

¹⁹ С. Баран, *Холмський*; *idem*, *За унормування відносин Православної Церкви*, „КВ” 1940, nr 40, s. 3–4; *idem*, *По неволі*, s. 22–23.

sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim i pozyskania przychylności Niemców, na krótko udali się do Krakowa²⁰. W memoriale z 17 listopada tego roku skierowanym do gubernatora Hansa Franka prosili o „zwrot, odebranych przez rząd polski, jeszcze stojących cerkwi, w pierwszej kolejności sobór w Chełmie [...] i także przejęte przez Polaków mienie kościelne, budynki i in. Cerkwie zburzone przez władze polskie chcemy odbudować”²¹. Niemieckie władze okupacyjne, wierne zaimplementowanej przez nazistów dewizie *divide et impera*, posiadały własną wizję stosunków wyznaniowych. Dlatego wszyscy prowadzący w tej kwestii rozmowy byli zaledwie ich petentami. W kwestii prawosławia w dystrykcie lubelskim gubernator Hans Frank godził się na ustępstwa, uznając, że „Ukraińcy mieli zatrzymać swoją cerkiew”, ale w zamian żądał lojalności²². Stanowisko to pozwalało zalegalizować odbudowywaną sieć parafialną. Z drugiej strony każdy przypadek akceptacji przez władze niemieckie prawa Ukraińców do władania daną cerkwią i zakładania parafii wykorzystywany był w kampanii antyukraińskiej i antyprawosławnej.

Do kluczowych kwestii w Kościele prawosławnym w GG, a zarazem ważącej na losach jego wiernych w dystrykcie lubelskim, należała sprawa kierownictwa oraz stworzenie struktury pozwalającej na zachowanie niezależności. Osoba metropolity Dionizego, stojącego dotąd na czele PAKP, nie wpisywała się w niemiecką koncepcję organizacji życia religijnego. Zarzucano mu współpracę z władzami polskimi i uległość wobec ich polityki. Wśród przeciwników hierarchy wyróżniała się grupa warszawskich sympatyków Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za Granicą (RKPzG), którzy nigdy nie uznali autokefalii PAKP i szczególnie w tym okresie pragnęli odsunięcia hierarchy od kierownictwa²³. Pozycję metropolity Dionizego jako głowy lokalnego Kościoła osłabiał ponadto brak kontaktu z członkami przedwojennego Soboru Biskupów PAKP. W granicach Generalnego Gubernatorstwa pozostał tylko metropolita Dionizy oraz jego wikariusz biskup lubelski Tymoteusz (Szretter)²⁴.

²⁰ Є. Пастернак, *Нарис*, s. 256.

²¹ Cyt. za: М.В. Шкаровский, *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь*, Москва 2007, s. 101.

²² S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, s. 141.

²³ Афанасий (Мартос), *На ниве Христовой*, w: https://www.fatheralexander.org/booklets/russian/na_%20nive_hristovoj_archb_athanasios.htm#_Точ56853719 [dostęp: 5.06.2023].

²⁴ J. Grzybowski, *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowietow) 1891–1951: duszpasterz, żołnierz, obywatel*, Warszawa 2021, s. 54–55.

W pierwszych dniach wojny w kręgach emigracji rosyjskiej w Niemczech pojawiły się pogłoski o zaginięciu metropolity Dionizego bądź o jego pobycie w monasterze w Poczajowie i aresztowaniu przez bolszewików²⁵. Wykorzystując je jako pretekst, Synod RKPzG uznał się za organ uprawniony do przejęcia kontroli nad parafiami PAKP na obszarach okupowanych przez wojska niemieckie i wcielenia ich do swoich struktur. W przypadku ziem polskich włączonych bezpośrednio do III Rzeszy znajdujące się tam parafie PAKP, z naruszeniem prawa kanonicznego, ale bez jakichkolwiek wynikających z tego konsekwencji, od razu podporządkowano biskupowi berlińskiemu Serafinowi (Lade) z RKPzG²⁶. Inaczej potoczyły się losy parafii prawosławnych w Generalnym Gubernatorstwie, a tym samym w dystrykcie lubelskim.

Po zajęciu Warszawy przez Niemców metropolita Dionizy urzędował w tym mieście. Z powodu ciężkiej sytuacji materialnej 30 września 1939 r. zwolnił pracowników centralnych urzędów metropolitalnych i Warszawskiego Konsystorza Diecezjalnego, zatrzymując przy sobie jedynie niewielkie grono niedawnych współpracowników²⁷. Na jego polecenie biskup Tymoteusz (według jego deklaracji najpóźniej do 22 listopada) miał opuścić Warszawę i wyjechać do monasteru w Jabłecznej²⁸. Działając w atmosferze napięcia i pod presją władz niemieckich i środowisk rosyjskich, 23 listopada 1939 r. metropolita napisał list do arcybiskupa berlińskiego Serafina. Oznajmił w nim, że upadek państwa polskiego „pozbawia [...] Kościół możliwości dalszego autokefalicznego istnienia” oraz zrzekł się kierownictwa PAKP. Zarząd nad siecią parafialną w GG

²⁵ А.А. Кострюков, *Русская Зарубежная Церковь в 1939–1964 гг. Административное устройство и отношения с Церковью в Отечестве*, Москва 2015, s. 67; Г. Граббе, *Фантастическая история (Гитлер и РПЦЗ)*, w: http://st-rexnikolas.ru/blog/prot_georgij_grabbe_fantasticheskaja_istorija_gitler_i_rpcz/2004-01-01-86. [dostęp: 23.05.2023].

²⁶ Były to parafie w Bydgoszczy, Kaliszu, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Poznaniu, Stanisławowie, Sosnowcu, Suwałkach, Toruniu, Włocławku oraz parafie ukraińskie w Kaliszu, Aleksandrowie Kujawskim i Grudziądzu. Vide: Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Zbiór akt proweniencji zagranicznej [dalej: ZAPZ], sygn. 2/995/0/8.4/41, nlb., *Diözesanversammlung der Orthodoxen Diözese in Deutschland 29–21 Januar 1942; Внѣшняя хроника, „Хлеб Небесный” 1939, nr 12, s. 45; K. Urban, op. cit., s. 151; Об’єднання православних українців у Берліні, „Український Вісник” [dalej: „УВ”] 1941, nr 14, s. 6; V. Wiernicka, *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska*, Łódź 2022, s. 55; А.А. Кострюков, op. cit., s. 66.*

²⁷ Archiwum Warszawskiej Prawosławnej Metropolii [dalej: AWMP], sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Kopia listu abp warszawskiego metropolity Polski Dionizego do biskupa lubelskiego Tymoteusza, Warszawa 30 IX 1939.*

²⁸ *Ibidem*, nlb., *Kopia (от 24 XI 1939) письма епископа Тимофея к митрополиту Дионисию, Варшава 20 X 1939.*

przekazał abp. Serafinowi i wezwał do przybycia do Warszawy²⁹. Po tych wydarzeniach metropolita Dionizy przeniósł się do pozamiejskiej rezydencji w Otwocku. Od 27 listopada 1939 r. Niemcy nie pozwalali mu jej już opuszczać i zatrzymali go w areszcie domowym.

5 grudnia 1939 r. arcybiskup berliński Serafin w celu objęcia kierownictwa dotarł do Warszawy³⁰. Przejmując ster nad strukturami kościelnymi w GG, otrzymał pod zarząd według źródeł niemieckich 98 parafii³¹. Było to o wiele mniej niż liczyła przedwojenna diecezja warszawsko-chełmska, bowiem część jej znalazła się w sowieckiej strefie okupacyjnej, ponadto zaś ogromną jej część stanowiły parafie w dystrykcie lubelskim. Od tego momentu abp Serafin kierował już nie tylko diecezją berlińską, lecz zarządzał też warszawsko-chełmską. Uznał również, że wszystkie parafie w Generalnym Gubernatorstwie znalazły się w jurysdykcji Soboru Biskupów RKPzG w Karłowicach (Sremski Karlovci)³². Ponieważ hierarcha nie mógł na stałe osiąść w Warszawie, i jednocześnie nie udały się jego zabiegi ściągnięcia do Warszawy biskupa Sawy (Sowietowa)³³, dlatego z zadaniem zastępstwa skierował tu swego sufragana biskupa wiedeńskiego Bazylego (Pawłowskiego)³⁴.

Rosyjska prasa cerkiewna donosząc o wydarzeniu, przekonywała, że metropolita Dionizy ustępując z katedry metropolitarnej, „podpisał [równocześnie] ukaz o rezygnacji z autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce”³⁵. W kwestii tej sprawa nie była tak jednoznaczna, jak życzy-

²⁹ *Ibidem*, nlb., *Письмо митрополита Дионисия к архиепископу Серафиму*, Варшава 23 XI 1939. Vide też: AAN, ZAPZ, sygn. 2/995/0/8.4/41, *Griechisch-orthodoxe Kirche im Generalgouvernement*; A.A. Кострюков, *op. cit.*, s. 67–68; A. Смирнов, *Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни*, Одеса 2021, s. 56–58; С. Баран, *Вихідна точка до дальшої організації Православної Церкви у Генерал-Губернаторстві*, „КВ” 1940, nr 49, s. 5–6; А. Нестеренко, *Митрополит Іларіон служитель Богові й Народові*, Вінніпег 1958, s. 77.

³⁰ AAN, ZAPZ, sygn. 2/995/0/8.4/41, nlb., *Griechisch-orthodoxe Kirche im Generalgouvernement*.

³¹ М.В. Шкаровский, *op. cit.*, s. 92. Prasa rosyjska pisała zaś, że było to „około 120 parafii, nie licząc kilku ukraińskich”. Vide: А.И.Б., *Беседа з архієпископом Серафимом*, „Новое Слово” 1940, nr 3, s. 3.

³² S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010, s. 76; С. Баран, *Правні*, s. 3–4; *Православная церковь въ Варшавѣ*, w: *Православный церковно-народный календарь [на 1940 годъ]*, Варшава [1939], s. 34.

³³ Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego, sygn. A12/252/2, s. 58–59.

³⁴ *Выпады и интриги противъ Архієпископа Серафима (Ладде)*, „Хлеб Небесный” 1940, nr 5, s. 61.

³⁵ *Минувшій годъ*, w: *Православный церковно-народный календарь [на 1940 годъ]*, Варшава [1939], s. 38.

łyby sobie tego środowiska rosyjskie pragnące likwidacji samodzielności struktur PAKP³⁶. Niezależnie od aspiracji, z rezerwą, czy raczej z pewną wstrzemięźliwością, do ogłaszania aktu likwidacji autokefalii w Generalnym Gubernatorstwie zmuszony był podejść również abp Serafin. Niemieckie władze okupacyjne po otrzymaniu od niego informacji uznały, że Kościół prawosławny w GG nadal zachowuje status autokefalicznego i nakazały mu przestrzeganie tego stanowiska. Zabroniły też podejmowania jakichkolwiek działań zmierzających do scalania parafii w GG ze strukturami RKPzG oraz uznały, że abp Serafin zarządza nimi jedynie na zasadzie unii personalnej³⁷.

Próby włączenia parafii w Generalnym Gubernatorstwie do RKPzG nie spodobały się środowiskom ukraińskim, mimo iż początkowo wydawało się im, że abp Serafin może spełniać ich postulaty. Przeciwwagą dla środowisk rosyjskich była, powstała *notabene* jeszcze w sierpniu 1939 r. z inicjatywy prof. Iwana Ohijenka, ukraińska Rada Kościelna w Warszawie³⁸. Wychodząc z założenia, że skoro około 95% prawosławnych w Generalnym Gubernatorstwie stanowili Ukraińcy, liczyła ona na wprowadzenie języka ukraińskiego do nabożeństw i unarodowienie działalności lokalnych struktur Kościoła zgodnie z pochodzeniem jego wiernych³⁹.

Obserwując zmagania o kontrolę nad Kościołem prawosławnym w Generalnym Gubernatorstwie, środowisko chełmsko-podlaskich Ukraińców skoncentrowało się tymczasem na pracy nad projektem aktu umożliwiającego wyodrębnienie parafii i usamodzielnienie organów władzy kościelnej na terenie dystryktu lubelskiego. Zagadnienie to nabrało nowej wagi, gdy projekt *Tymczasowego rozporządzenia...* nie został zaakceptowany przez rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Mając to na uwadze, chełmska Tymczasowa Rada Kościelna przygotowała dwa nowe warianty aktów prawnych⁴⁰. Pierwszy z nich na prośbę administrato-

³⁶ Ю. Милик-Муцик, *Справа кандидатури владыки Іларіона на митрополита київського і всієї України*, „Віра і Культура” 1982, nr 4, s. 103–104; J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988, s. 78–79. Vide też: А.А. Кострюков, *op. cit.*, s. 64.

³⁷ АWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Письмо Управления Генерал-губернатора для занятых польских областей к архиепископу берлинскому и германскому Серафиму, Краков, 26 I 1940*. Vide też: М.В. Шкаровский, *op. cit.*, s. 97.

³⁸ Проф. д-р Іван Огієнко голова Головної церковної ради при УЦК, „КВ” 1940, nr 88, s. 4; А. Smyrnov, *Początek działalności arcypasterskiej władzyki Hilariona Ohijenki w roku 1940*, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2016, 1, s. 161.

³⁹ В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Чикаго 1975, s. 314; І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, t. 4, cz. 2, Нью Йорк–Бавнд Брук 1961, s. 178; А. Смирнов, *Між*, s. 62–63.

⁴⁰ С. Баран, *За унормування*, s. 4.

ra ks. I. Lewczuka oraz chełmskiej Rady sporządził dr Stepan Baran. Dokument nosi tytuł *Proekt Tymczasowoho Wnutrisznioho Statutu Prawosławnoji Cerkwy w obłastiach (dystryktach) Lublin i Krakiw*. Liczył on 42 paragrafy i – w dużym uproszeniu – nawiązywał od przedwojennego Statutu Wewnętrznego PAKP⁴¹. 4 marca 1940 r. *Proekt...* został zaakceptowany przez Tymczasową Radę Kościelną w Chełmie⁴². W proponowanych rozwiązaniach zmierzano do wyodrębnienia diecezji chełmskiej, która obejmowałaby wszystkie parafie prawosławne w dystryktach lubelskim i krakowskim. Do wyboru biskupa diecezją zarządzać miał, przebywający w Chełmie, administrator. Projekt potwierdzał autokefalię Kościoła prawosławnego w Generalnym Gubernatorstwie, na czele którego pozostawał abp Serafin jako *locum tenes* tronu metropolitarnego⁴³.

Drugi dokument, liczący 20 paragrafów, otrzymał nazwę *Proekt Tymczasowych Postanow szczodo Prawosławnoji Cerkwy w lublyńskij obłasty*. W zasadzie był on przeróbką wcześniejszego *Tymczasowego rozporządzenia...* W swych założeniach miał rozstrzygać problemy powstające na bieżąco i dotyczące funkcjonowania Kościoła prawosławnego na terenie Chełmszczyzny i Południowego Podlasia. W tym wariantie przewidywał on powołanie diecezji chełmsko-podlaskiej w granicach administracyjnych jedynie dystryktu lubelskiego. 9–10 maja 1940 r. Tymczasowa Rada Kościelna w Chełmie upubliczniła propozycję odtworzenia diecezji chełmskiej i wskazała kandydaturę na ordynariusza w osobie prof. Iwana Ohijenki⁴⁴.

Proekt Tymczasowoho Wnutrisznioho Statutu... przekazano do zapoznania i zatwierdzenia abp. Serafinowi. Hierarcha naniósł poprawki mające umocnić jego kompetencje. Kwestia ta stała się przedmiotem rozmów środowisk ukraińskich z urzędnikami GG w Krakowie. 20 marca 1940 r. Semen Lubarski i Stepan Baran, jako delegaci chełmscy, oraz Wołodymyr Kubijowicz, jako przedstawiciel Ukraińskiego Centralnego Komitetu, przekazali dokument rządowi Generalnego Gubernatorstwa, także wersję statutu sprzed korekty oraz tekst *Proektu Tymczasowych Postanow...* Podczas tego spotkania delegacja ukraińska poprosiła rząd GG o zwrot katedry chełmskiej i 23 cerkwi (pow. białskopodlaski – 3, biłgorajski – 3, chełmski – 6, hrubieszowski – 2, krasnostawski – 1, tomaszowski – 3,

⁴¹ Idem, *По неволі*, s. 24. Cf. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1938, nr 103, poz. 679.

⁴² С. Баран, *По неволі*, s. 23; idem, *Вихідна*, s. 5–6.

⁴³ Idem, *За унормування*, s. 4.

⁴⁴ *Високопреосвященніший Владика Іларіон і відновлення Холмської Єпископії*, „УПВ” 1940, nr 1, s. 9. Vide też: Studium Polski Podziemnej [dalej: SPP], Ministerstwo Spraw Wewnętrznych [dalej: MSW], sygn. 15, nlb., *Sprawy ukraińskie 15 X–20 XI 1940*.

włodawski – 2, zamojski – 3), a także nieruchomości należących w przeszłości do Bractwa Cerkiewnego św. Mikołaja w Zamościu. Trzy dni później, w trakcie konferencji z Hansem Adolfem Wildenem, kierownikiem Podwydziału 1 – Sprawy Kościelne w rządzie GG, omówiono projekt statutu i uzgodniono charakter ostatecznych zmian⁴⁵.

Po naniesieniu poprawek do projektu powstał niemiecki wariant dokumentu: *Statut der einstweiligen Verwaltung der griechisch-orthodoxen Pfarren im Distrikt Lublin*. 15 maja 1940 r. podpisał go abp Serafin, a następnie został przewieziony do Chełma. 19 maja, w dniu przekazania prawosławnym soboru pw. Narodzenia Bogurodzicy, w imieniu Rady Kościelnej i Zarządu Kościelnego podpisy na statucie złożyli księża: Iwan Lewczuk, Hawryło (Hawryjił) Korobczuk, Mykoła Malużyński i Dmytro Maksymiak. Dokument przekazano obecnemu na obchodach w Chełmie kierownikowi wydziału wyznań w rządzie Generalnego Gubernatorstwa radcy Wildenowi. Po przewiezieniu go do Krakowa, na polecenie gubernatora H. Franka, 21 maja 1940 r. podpis zatwierdzający złożył na nim radca ministerialny Friedrich Wilhelm Siebert. Tak sygnowany *Statut...* ponownie przekazano do Chełma, na ręce ks. I. Lewczuka, którego władze niemieckie zatwierdziły na urzędzie Administratora Kościoła Prawosławnego w dystrykcie lubelskim⁴⁶.

W zamyśle autorów *Statut...* był regulacją obowiązującą do momentu ostatecznego uporządkowania sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa. Do tego czasu, na jego mocy, w dystrykcie lubelskim działał administrator oraz wikariusz generalny, Rada Kościelna, Zarząd Kościelny, Komisja Kontrolna oraz Sąd Kościelny. Rada Kościelna funkcjonowała na prawach Konsystorza, a jej pracami *de iure* kierował abp Serafin. Członkami tego organu byli wszyscy dziekani prawosławni z terenu dystryktu lubelskiego oraz po jednym przedstawicielu wiernych świeckich z każdego dekanatu, wybierani na zebraniach dekanalnych. Rada wyłaniała Komisję Kontrolną oraz czterech członków z sześciuosobowego składu Zarząd Kościelnego. Wszyscy podlegali zatwierdzeniu przez biskupa, któremu podlegał ten obszar, po wcześniejszej akceptacji ze strony rządu Generalnego Gubernatorstwa. Statut nie określał długości kadencji wybranych osób w żadnym z wymienionych organów, autorzy zakładali bowiem, że jest to jedynie tymczasowa regulacja prawna⁴⁷.

Zatwierdzenie statutu normującego funkcjonowanie życia cerkiewnego w dystrykcie lubelskim nie rozwiązywało wszystkich dotychczasowych

⁴⁵ С. Баран, *По неволі*, s. 17, 24, 40.

⁴⁶ Idem, *Статут про тимчасову управу православних парохій затверджений*, „КВ” 1940, nr 74, s. 3–4.

⁴⁷ *Ibidem*; С. Баран, *Вихідна*, s. 5–6; idem, *По неволі*, s. 38.

problemów, choć pozwoliło na wyodrębnienie istniejących tu parafii w niezależną jednostkę administracji kościelnej. Próbując znaleźć wyjście z sytuacji, przedstawiciele środowisk ukraińskich w dniach 29–30 czerwca i 3 lipca 1940 r. spotkali się z metropolitą Dionizym. Uzgodniono wówczas plan przywrócenia hierarchii na katedrę metropolitarną i działań zmierzających do odbudowy episkopatu. Kręgi ukraińskie, które również krytycznie oceniały wcześniejszą działalność metropolity Dionizego, porozumienie z nim traktowały jako jedyną w tym momencie realną alternatywę dla polityki abp. Serafina⁴⁸. 23 września 1940 r. gubernator Hans Frank zaakceptował powrót metropolity Dionizego na urząd kierownika Kościoła prawosławnego w Generalnym Gubernatorstwie⁴⁹.

Zwołany na 30 września 1940 r. do Warszawy Sobór Biskupów, choć był organem kadłubowym (obok metropolity w obradach wziął udział tylko biskup lubelski Tymoteusz), wprowadził nowy podział terytorialno-administracyjny. Odtąd na terenie Generalnego Gubernatorstwa funkcjonowały trzy diecezje: warszawska (warszawsko-radomska), krakowsko-łemkowska i chełmsko-podlaska. Pierwsza z nich pokrywała się z obszarem dystryktów warszawskiego i radomskiego, druga – krakowskiego, a trzecia – lubelskiego. Diecezja warszawska była jednocześnie diecezją metropolitarną, siedziba biskupa krakowsko-łemkowskiego miała znajdować się w Krakowie, a na czele diecezji chełmsko-podlaskiej miał stać arcybiskup urzędujący w Chełmie. Władzą naczelną Kościoła był Sobór Biskupów, składający się z ordynariuszy trzech wymienionych diecezji. W jego skład nie wszedł biskup Tymoteusz, który na mocy decyzji Soboru Biskupów pozostawał wikariuszem diecezji chełmsko-podlaskiej i jednocześnie proboszczem w monasterze św. Onufrego w Jabłecznej⁵⁰.

Szybkość wprowadzania w życie decyzji akceptujących nowe parafie i reorganizujących granice diecezji uzależniona była od postawy władz niemieckich (które decydowały w tej kwestii zasadniczo o wszystkim) i ich stosunku do starcia ukraińsko-rosyjskiego na gruncie kościelnym. Opowiedzenie się władz okupacyjnych po którejś ze stron w ogóle nie wchodziło w rachubę. Urzędnicy aparatu okupacyjnego uważali, że

⁴⁸ С. Железнякович, *История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря*, т. 3, Варшава 2009, s. 236.

⁴⁹ AWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., Лист генерал-губернатора Г. Франку до митрополита Діонісія, Краків 23 IX 1934; S. Dudra, *op. cit.*, s. 77–79; H. Fireside, *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*, Cambridge 1971, s. 77–78; O. Kiec, *Kościół w Polsce w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” 2016, 10, s. 153.

⁵⁰ Ухва́ла Свято́го Собору єписко́пів Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві з дня 30 вересня 1940 року, „УПВ” 1941, nr 3–6, s. 4–5.

„Celem niemieckiej pomocy w odbudowie cerkwi w Generalnym Gubernatorstwie nie może być utworzenie wielkorosyjskiego czy ukraińskiego kościoła narodowego”. Podkreślali, że należy natomiast „pilnie wyjaśnić kwestie etniczne z dwóch powodów: a) czołowi duchowni poprzedniego Kościoła byli na usługach polityki wielkoruskiej lub polskiej, b) jak dotąd lekceważono kwestie ukraińskie”. Zgadzano się na zachowanie autokefalii Kościoła prawosławnego również dlatego, aby nie pozwolić na wyłączenie go ze wspólnoty ogólnoprawosławnej. Roszczenia Ukraińców uznano za w pełni zasadne względem potrzeby wewnętrznej ukrainizacji Kościoła prawosławnego⁵¹.

Powstanie nowych diecezji w Generalnym Gubernatorstwie oznaczało, iż granice starej diecezji warszawsko-chełmskiej nie tylko zostały zmodyfikowane, ale także że powołani będą nowi ordynariusze. Na czele diecezji warszawsko-radomskiej, jako metropolitarnej, pozostał metropolita Dionizy. Na ordynariuszy dwóch pozostałych wyświęcono kandydatów Ukraińców. Zwierzchnikiem diecezji chełmsko-podlaskiej został prof. Iwan Ohijenko. 9 października 1940 r. w monasterze św. Onufrego w Jabłecznej postrzyżono go na mnicha i nadano imię Hilarion⁵². Dzień później metropolita Dionizy wyświęcił go na hierodiakona, a 11 października na hieromnicha z podniesieniem do stanu archimandryty. Święcenia biskupie archimandryty Hilariona z jednoczesnym nadaniem mu tytułu arcybiskupa i powierzeniem katedry chełmsko-podlaskiej odbyły się 19–20 października w Chełmie. Następnie arcybiskup Hilarion wyjechał do monasteru w Jabłecznej, skąd po powrocie, w dniu 3 listopada, dokonano jego uroczystej intronizacji⁵³.

Jedną z pierwszych decyzji abp. Hilariona było odwołanie tymczasowych organów kościelnych i powołanie ich w nowym składzie oraz sformowanie wszystkich instytucji przewidzianych przez statut. W ten sposób wyłoniono nowy skład osobowy Konsystorza Duchownego, Komisji Kontrolnej oraz Sądu Kościelnego, zaczęto też czynić przygotowania do rozbudowy szkolnictwa na potrzeby Kościoła⁵⁴.

⁵¹ AAN, ZAPZ, sygn. 2/995/0/8.4/41, nlb., Griechisch-orthodoxe Kirche im Generalgouvernement.

⁵² Ю. Милик-Муцик, *op. cit.*, s. 97. Vide też: С.В. Тимошик, «Лишуть на віки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження, Київ 2000, s. 105.

⁵³ В.І., Митрополит Іларіон, w: *В Обороні Віри*, ч. III, red. В. Іванис, Торонто 1957, s. 13–14.

⁵⁴ AAN, Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie [dalej: RG GK], sygn. 430, s. 243; Ухвала, „Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії” [dalej: „3X-ПЄ”] 1944, nr 6, s. 1; С. Баран, *Статут*, s. 3–4.

Wspomniany Konsystorz Duchowny diecezji chełmsko-podlaskiej powołano 21 października 1940 r. Na mocy rozporządzenia abp. Hilariona jego członkami zostali m.in.: ks. Iwan Lewczuk (wydział sądowy, ślubów i rozwodów), ks. Mikołaj Malużyński (wydział administracyjny), ks. Hawryjł Korobczuk (wydział finansowy), ks. Wołodymyr Marchewa (wydział gospodarczy), Semen Lubarski (wydział misyjny i nauki religii). Sekretarzem konsystorza mianowano ks. Wsewołoda Kwasnyckiego⁵⁵. Organ ten odgrywał jedną z kluczowych ról w organizacji i koordynacji pracy na terenie diecezji.

W celu zorganizowania lokalnej struktury diecezji chełmsko-podlaskiej w dniach 12–13 listopada 1940 r. odbył się pierwszy zjazd dziekanów, byłych członków Zarządu Kościelnego i przedstawicieli laikatu z poszczególnych dziekanatów⁵⁶. Jedną z omawianych kwestii była sprawa organizacji nowych parafii. Nie był to moment, w którym dopiero rozpoczęła się odbudowa sieci parafialnej, zmiany w tej sferze, jak już wspomniano, zaczęły się zdecydowanie wcześniej. Na obszarze Chełmszczyzny i Południowego Podlasia miały miejsce już we wrześniu 1939 r., a pojawienie się wówczas nowych parafii związane było z potrzebą zaspokojenia podstawowych potrzeb wiernych, którzy do wojny mieli ograniczony dostęp do sakramentów i obrzędów kościelnych. Stanowcze żądania przekazania do użytkowania prawosławnym dawnych cerkwi dotyczyły obiektów sakralnych, które były wcześniej w ich posiadaniu, a teraz stały zamknięte, zmieniły cel użytkowania lub były rekuncyliowane przez Kościół katolicki. W praktyce o wszystkim decydowały niemieckie władze okupacyjne, które w każdym indywidualnym przypadku decydowały o zmianie dotychczasowego właściciela i użytkownika świątyni⁵⁷. Równocześnie „wyraźna zmiana statusu prawosławnych Ukraińców [...] spowodowała negatywną reakcję polskiej (i rzymskokatolickiej) strony, która z czasem trafiła do polskiej – nie tylko – historiografii. W następstwie w różnych publikacjach niejednokrotnie podkreśla się pełną i bezwarunkową współpracę duchowieństwa prawosławnego z okupacyjną władzą”⁵⁸. Zmiany w tym obszarze były obserwowane zarówno przez lokalne struktury polskiego państwa podziemnego, jak też ośrodek londyński⁵⁹.

⁵⁵ Утворення Холмсько-Підляської Духовної Консисторії, „УПВ” 1940, nr 1, s. 16.

⁵⁶ Г. Метюк, *Три роки!...*, w: *Холмський Православний Народний Календар на 1944 рік*, Холм 1943, s. 39.

⁵⁷ *Урочистість в м. Уханях*, „Українська Православна Церква. Інформація для преси Пресового Відділу при Духовній Консисторії в Холмі” [dalej: „УПЦ”] 1943, nr 41, s. 2.

⁵⁸ *Українські жертви Холмщини та Північного Підляшшя у 1939–1944 рр. (Люблинський дистрикт Генеральної Губернії)*, red. I. Галагіда, М. Іваник, Львів 2021, s. 46.

⁵⁹ SPP, MSW, sygn. 11, s. 224.

Związany z tymi wydarzeniami proces konwersji na prawosławie, obserwowany w latach II wojny światowej, był zjawiskiem sprowadzającym się głównie do rekonwersji osób, które pod presją (choć niekiedy nie tylko) zmieniały wyznanie w okresie międzywojennym i nieważącym na kształcie odbudowywanej sieci parafialnej. Kwestie zmiany wyznania regulowały m.in. przepisy prawne ustanowione przez władze okupacyjne. Konwertyta musiał udowodnić, że on lub jego przodkowie należeli do Kościoła prawosławnego (albo greckokatolickiego) albo jeden z rodziców (lub współmałżonek) byli Ukraińcami. Równocześnie władze niemieckie uznawały Kościół prawosławny (i greckokatolicki) za ukraińskie instytucje religijne. Prawo do akceptacji każdego przypadku konwersji zostało zarezerwowane dla *Kreishauptmannów*⁶⁰. Rozporządzenie to w części uderzyło w polecenie abp. Hilariona, który 9 grudnia 1942 r. zalecił proboszczom przyjmowanie do Kościoła wszystkich chcących przyłączyć się do niego, a duchowni w comiesięcznych raportach mieli informować konsystorz o liczbie konwersji⁶¹.

Obserwując proces konwersji, *notabene* daleki od masowego, wyróżniały się trzy grupy zasilające szeregi wiernych Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim: 1) osoby, które w okresie międzywojennym z różnych przyczyn złożyły wyznanie wiary rzymskokatolickiej – w tym pod presją akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej; 2) członkowie wspólnot tzw. neounickich, założonych w ramach katolickiej akcji misyjnej zainicjowanej w okresie międzywojennym przez katolickiego biskupa siedleckiego Henryka Przeździeckiego; 3) byli unicy i ich potomkowie, tj. osoby, które po dziewiętnastowiecznej kasacji Kościoła unickiego w 1905 r. przyłączyli się do Kościoła łacińskiego. W praktyce szeregi Kościoła prawosławnego w latach okupacji zasilaly dwie pierwsze grupy. Natomiast konwersja byłych unitów na prawosławie była bardziej złożonym procesem. Przybrała ona nieco na sile na przełomie lat 1942/1943, gdy odbywała się w obliczu presji niemieckiej akcji przesiedleńczej⁶². Była jednakże tylko częścią ogólnej liczby konwersji na prawosławie, która w styczniu 1943 r., według kierownictwa lubelskiego Sicherheitsdienst des Reichsführers SS, *notabene* negatywnie zapatrującą się na nie, dotyczyła ok. 8 tys. osób⁶³.

⁶⁰ AAN, RGKG, sygn. 430, s. 223–225.

⁶¹ *Справі приєднування до Св. Православної Церкви. До Всечесного Духовенства Холмсько-Підляської Єпархії, „3X-ПЄ” 1942, nr 25, s. 120.*

⁶² LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Zвіт з поїздки, 22 I 1943.*

⁶³ LAC, VKF, vol. 24, file 4, nlb., К. Паньківський, *Zвіт з поїздки до Люблина, 4 III 1943*; R. Wysocki, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w dystrykcie lubelskim w latach 1942–1943*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2020, 2, s. 391.

Oddziaływaniem na środowisko byłych unitów, czy raczej – jak to definiowano – ich „powrotem do ukraińskości”, zainteresowani byli przede wszystkim działacze Ukraińskiego Komitetu Centralnego (UKC) i jego terenowych struktur – Ukraińskich Komitetów Pomocy (UKP). Traktowali oni Kościół prawosławny instrumentalnie, jako instytucję narodową, którą należałoby wpleść w system umacniania ukraińskości i przeciwdziałania polonizacji. W praktyce rozpatrywali kilka wariantów działania wobec byłych unitów, wśród których powoli odchodzili od popierania prawosławia na rzecz koncepcji powołania rzymskokatolickiej diecezji ukraińskiej dla Chełmszczyzny i Podlasia⁶⁴.

Na obszarach, gdzie akcja składania przez prawosławnych rzymskokatolickiego wyznania wiary, w szczególności tuż przed II wojną światową, na ogół odbywała się pod presją i przybrała znaczące rozmiary⁶⁵, wraz z początkiem okupacji niemieckiej odnotowywano powroty. *De facto* na tym procesie nie koncentrowały się powołane przez abp. Hilariona komitety misjonarskie (w 1941 r. na terenie diecezji działały tylko cztery rejonowe komitety misjonarskie), choć zapewne miały w tym swój udział. Za cel stawiały one przede wszystkim pracę z istniejącymi wspólnotami prawosławnymi, odbudowę życia duchowego i religijnego wśród wiernych, organizację nabożeństw (w tym także w miejscach, gdzie we wcześniejszych latach prowadzono akcję antyprawosławną) i rekolekcji, nadzorowanie nauki religii dzieci itp.⁶⁶ Przez długi czas wydziałem misyjnym w konsystorzu kierował ks. Jewhen Barszczewski. 20 maja 1943 r. decyzją abp. Hilariona na stanowisku tym zastąpił go bp Tymoteusz⁶⁷.

Interesujący proces miał miejsce w przypadku osób powracających do prawosławia z zainicjowanego w latach dwudziestych XX w. obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (tzw. neounii). W tym przypadku decyzje podejmowano na ogół spontanicznie, w pierwszych miesiącach wojny. Najczęściej wierni gremialnie i z własnej inicjatywy dołączali do Kościoła prawosławnego wraz ze swoimi parafialnymi świątyniami. W przededniu wybuchu wojny, spośród istniejących w granicach dystryktu lubelskiego trzynastu takich placówek, część ulegała likwidacji już we wrześniu

⁶⁴ Szerzej vide: A. Bożyk, *Ukraińcy a sprawa rewindykacji narodowej Katakutów na Lubelszczyźnie podczas I i II wojny światowej*, „Facta Simonidis” 2013, 1, s. 200–210.

⁶⁵ Szerzej vide: K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010. Przykładem może być wieś Borowiec w rzymskokatolickiej parafii Zamch, gdzie 184 prawosławnych w dniu 19 marca 1939 r. przyjęło katolicyzm. X.J.L., *Masowe nawrócenie z prawosławia*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1939, nr 5, s. 202.

⁶⁶ *З церковної праці в Холмсько-Підляській єпархії*, „УВ” 1941, nr 29, s. 6. Vide też: *Місійні урочистості на Підляшші*, „УПЦ” 1943, nr 31, s. 3.

⁶⁷ *Персональні зміни*, „УПЦ” 1943, nr 31, s. 2.

1939 r., ale większość członków wspólnot neounickich przyłączyła się do Kościoła prawosławnego dopiero w latach 1940–1941⁶⁸.

Placówki neounickie działały w miejscowościach, w których w okresie międzywojennym ówczesne władze administracyjne nie pozwoliły na reaktywowanie parafii prawosławnych. Wobec braku pozwolenia na korzystanie z cerkwi i możliwości zaspokajania potrzeb religijnych miejscowa ludność w wielu przypadkach wolała zaakceptować nowy obrządek zewnętrznie zbliżony do prawosławnego niż łaćński, teraz zaś wobec braku przymusu przynależności decydowała się na powrót do prawosławia. Nie wszędzie jednak odbywało się to całą wspólnotą i za pełną zgodą jej członków. Niekiedy niewielkie grupki neounitów, choć na ogół były to pojedyncze osoby, mając na względzie różne powody, decydowały się trwać w swym obrządku (albo przejść do Kościoła rzymskokatolickiego)⁶⁹.

Wydarzenia związane z powrotem do prawosławia (albo ich próbą) parafii neounickich miały miejsce w takich miejscowościach, jak: Bubel Stary/Pawłów Stary, Dokudów, Grabowiec, Hola, Horodło, Kodeń, Kostomłoty, Połoski, Szóstka, Terespol, Terebin, Zabłocie. Już w drugiej połowie września 1939 r. po wyjeździe z Holi duchownego neounickiego ks. Aleksandra Pryłuckiego byli neounicy połączyli się z lokalną wspólnotą prawosławną i razem mieli możliwość korzystania z dawnej cerkwi. W grudniu tego roku władze niemieckie zgodziły się na powrót parafii i cerkwi do prawosławia, przekazując też plebanię i majątek cerkiewny⁷⁰. Tymczasem formowaniu się parafii prawosławnej w Holi i poparciu dla niej miejscowej ludności próbował przeciwdziałać przybyły do wsi w styczniu 1940 r. jezuita ks. Jan Czornak. Z polecenia administratora apostolskiego rzymskokatolickiej diecezji siedleckiej biskupa Czesława Sokołowskiego prowadził on akcję misyjną nastawioną na pozyskiwanie dla katolicyzmu prawosławnych oraz odtwarzanie wspólnot neounickich. Ostatecznie po jego odwołaniu w czerwcu 1940 r. wspólnota neounicka w Holi przestała istnieć. Zdaniem ks. Jana Szczepaniaka: „Nie pomagała również w pracy duszpasterskiej wśród neounitów negatywna postawa

⁶⁸ A. Tłomacki, *Kościół rzymsko-katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (Kościół neounicki) na południowo-wschodnim Podlasiu w latach 1924–1947*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2007, 5, s. 104.

⁶⁹ Za przykład można wskazać Zabłocie, w którym „parafia” liczyła 3 osoby. Vide: *Protokół VIII. Konferencji z kapłanami obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej, odbytej w dniu 25 stycznia 1939 roku w Siedlcach pod przewodnictwem J.E. Biskupa Ordynariusza, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 1939, nr 1–2, s. 15.*

⁷⁰ F. Rzemieniuk, *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999, s. 105, 255.

duchownych i ludności łacińskiej”, którzy postrzegali neounitów nie jako „braci w wierze”, a Ukraińców⁷¹.

Nie wszędzie kontrakcja ks. J. Czornaka kończyła się porażką. Zbiegając u władz niemieckich i przekonując, iż „obejmuje kościół dla Ukraińców we wsch[odnim] obrz[ądku]”⁷², przez długi czas uniemożliwiał prawosławnym, którzy zdążyli restytuować tam parafie, odzyskanie świątyń w Bublu Starym, Pawłowie Starym, Dokudowie, Kodniu, Kostomłotach i Szóstce⁷³. Historia poszczególnych parafii prawosławnych w wymienionych miejscowościach podążała różnymi drogami.

W Kodniu, gdzie wspólnota prawosławna istniała do zburzenia cerkwi w czerwcu 1938 r., 6 listopada 1939 r. metropolita Dionizy zaakceptował kandydaturę ihumen Chrystofora na wykonującego obowiązki duszpasterskie w reaktywowanej parafii⁷⁴. Odrodzona wspólnota skupiła się wokół kaplicy pw. św. Archaniola Michała⁷⁵. Prawosławni mieszkańcy miasteczka nie tylko wchłonęli członków wspólnoty neounickiej, ale także podjęli nieudane kroki w kierunku przejęcia cerkwi Św. Ducha i kościoła św. Anny (który przed I wojną światową pełnił funkcję świątyni prawosławnej). 29 marca 1941 r. pisma z taką prośbą wystosowali do starosty białkopodlaskiego i rządu Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie⁷⁶. Problemy z odzyskaniem cerkwi w Kodniu spowodowały, że miejscowy duchowny ks. Onufrij Iwaniuk, będący równocześnie delegatem UDK, poprosił kierownictwo UKC o pomoc⁷⁷.

Powstanie parafii prawosławnej w Bublu Starym w 1940 r.⁷⁸ spowodowało, że parafia neounicka faktycznie przestała tam istnieć. Niemniej w dokumentach pojawiała się placówka, która nosiła nadal taką nazwę. Faktycznie jej członkowie skupili się wokół cerkiewki w Pawłowie Starym. *Notabene* w tej miejscowości miejscowi niedawni neounicy i osoby do wojny trwające przy prawosławiu również podjęli, jak się wkrótce okazało – nieudaną, próbę założenia parafii prawosławnej⁷⁹.

Jeszcze bardziej złożone były losy wspólnoty w Kostomłotach. W trzeciej dekadzie września 1939 r., gdy na obszarach nadbużańskich

⁷¹ J. Szczepaniak, *Obrządek bizantyjsko-słowiański w diecezji siedleckiej (1939–1946) w świetle zapisków ks. Jana Czornaka SJ*, w: *Fides Art. Scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa*, red. A. Betlej, J. Skrabski, Tarnów 2008, s. 111, 124.

⁷² *Ibidem*, s. 118.

⁷³ *Ibidem*, s. 111, 114.

⁷⁴ AWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Notatka o nominacjach*.

⁷⁵ AWMP, sygn. E/541, nlb., *Парафіяльні відомості. Кодень. 1940*.

⁷⁶ A. Płomacki, *op. cit.*, s. 105.

⁷⁷ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Загальний звіт (30 IV – 23 V 1943)*.

⁷⁸ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Бубель Старий. 1942*.

⁷⁹ J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 113; F. Rzemieniuk, *op. cit.*, s. 232.

stacjonowały oddziały armii sowieckiej, prawosławni odzyskali miejscową cerkiew. 6 listopada 1939 r. metropolita Dionizy wyznaczył hieromnicha Josyfa na wykonującego obowiązki duszpasterskie w reaktywowanej parafii w Kostomłotach⁸⁰. Odzyskana przez wspólnotę cerkiew nie pozostała jednak długo w ich rękach. Kolejna zmiana właściciela nastąpiła wraz z wkroczeniem Niemców, gdy świątynię pw. Nicetasa (Nikity) ponownie odebrano prawosławnym. W czerwcu 1940 r. Kościół katolicki skierował do niej ks. Jana Czornaka, aby przeprowadził kontrakcję wobec prawosławnych i odbudował utraconą placówkę. Zdołał on reaktywować parafię neounicką, którą od sierpnia tego roku kierował – wspominany już – ks. Aleksander Pryłucki⁸¹. Wobec braku cerkwi parafialnej nabożeństwa prawosławne odprawiano nadal w domu modlitwy pw. św. Mikołaja, zbudowanym przez prawosławnych w 1936 r.⁸²

Likwidacji wspólnot neounickich przeciwdziałali aktywnie, choć nie zawsze, ich niedawni duchowni. Gotowość do pracy i kontrakcji misyjnej znajdowała oparcie w stanowisku kierownictwa rzymskokatolickiej diecezji siedleckiej. Symptomatyczny charakter miała sprawa ks. neounickiego Mikołaja Hałas w Połosekach, który nie opuścił parafii, mimo iż 6 lutego 1940 r. cerkiew neounicka w Połosekach przeszła w ręce prawosławnych, a on sam otrzymywał pogróżki i był ofiarą napaści⁸³. Duchowny, który był konwertytą z prawosławia, wykorzystując ukraińskie pochodzenie i mając za sobą poparcie katolickiego biskupa siedleckiego, podjął interwencję w Ukraińskim Komitecie Pomocy w Białej Podlaskiej⁸⁴. Solidarna postawa mieszkańców Połosek spowodowała, że jego akcja nie miała szans na powodzenie. Niemniej po utracie cerkwi i parafii, aż do zabójstwa w 1943 r., ks. Hałas prowadził działalność misyjną i próbował reaktywować wspólnotę neounijną⁸⁵.

Zdecydowanie inaczej potoczyły się losy parafii prawosławnej w Terespolu. Budynek cerkwi należący przed I wojną światową do prawosławnych w 1915 r. został zamieniony na magazyn wojskowy, w 1920 r. wyświęcony na kościół katolicki, a w 1926 r. przekazany neounitom⁸⁶. Odtworzenie parafii i odzyskanie budynku świątyni pociągnęło za sobą likwidację parafii bizantyjsko-słowiańskiej⁸⁷. Ważną rolę odegrał w tych

⁸⁰ AWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Notatka o nominacjach*.

⁸¹ J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 112–113.

⁸² AWMP, sygn. E/541, nlb., *Парафіяльні відомості. Костомолоти. 1940*.

⁸³ A. Tłomacki, *op. cit.*, s. 106–107.

⁸⁴ J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 112.

⁸⁵ A. Tłomacki, *op. cit.*, s. 105–108. Vide też: F. Rzemieniuk, *op. cit.*, s. 255–256, 297–299.

⁸⁶ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Тересполь. 1941*.

⁸⁷ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Кобиляни. 1941*.

wydarzeniach ks. Aleksander Nikolski. W momencie wybuchu wojny był jeszcze administratorem parafii neounickiej w Kostomłotach, ale po jej opuszczeniu powrócił do prawosławia, organizując wokół siebie prawosławnych w Terespolu oraz pociągając za sobą całą miejscową wspólnotę neounicką. Po nim pracę kontynuował ks. Julian Huk, który także powrócił do prawosławia i był proboszczem terespolskiej parafii w latach 1941–1945⁸⁸. Obaj duchowni przez środowiska polskie i rzymskokatolickie zostali oskarżeni o przychylność dla ukraińskiego ruchu narodowego i ukrainizację życia religijnego prawosławnych, co w rozumieniu oskarżających było działaniem negatywnym. Zmianom w Terespolu próbował przeciwdziałać ks. Michał Sułkowski, referendarz rzymskokatolicki diecezjalny siedlecki do spraw obrządku wschodniosłowiańskiego. Mimo jego kontrakcji 22 maja 1941 r. prawosławni odzyskali budynek murowanej cerkwi oraz drewnianą kaplicę cmentarną w Terespolu⁸⁹ i w tym samym dniu bp Tymoteusz w asyście hieromnicha Olimpiusza (Kołodki) erygował parafię prawosławną⁹⁰.

Pomimo iż tylko nieliczni członkowie przedwojennych wspólnot neounickich nie opowiedzieli się za powrotem do prawosławia, likwidacja placówek neounijnych w Kodniu, Kostomłotach, Pawłowie Starym (Janowie Podlaskim) i Połoskach do listopada 1942 r. nie została rozstrzygnięta przez Niemców⁹¹. Wojna w ogóle nie przyniosła pełnej likwidacji obrządku neounickiego⁹².

Warto przy tym wspomnieć, że w przeciwieństwie do Podlasia na obszarze Chełmszczyzny kwestia neounitów i byłych unitów na tle odbudowy struktury Kościoła prawosławnego w latach II wojny światowej pojawiła się też w kontekście akcji misyjnej Kościoła greckokatolickiego. Wraz z uchodźcami z Galicji przybyli duchowni tego Kościoła. Formalnie mieli oni prowadzić akcję wśród wspomnianych dwóch grup, w praktyce podjęli akcję misyjną wśród prawosławnych. Ich postawę abp Hilarion wypominał w liście do metropolity greckokatolickiego Andreja

⁸⁸ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017, s. 317, 628.

⁸⁹ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Кобиляни. 1941*; J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 112.

⁹⁰ J. Pelica, *Historia: Terespol – św. ap. Jana Teologa*, http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=21&id=200&type=history [dostęp: 29.05.2023].

⁹¹ A. Tłomacki, *op. cit.*, s. 106.

⁹² R. Dydycz, *Organizacja i działalność parafii neounickich w diecezji podlaskiej*, w: *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*, t. 26, cz. 1, red. M. Капралія, О. Киричук, І. Орлевич, Львів 2016, s. 616.

Szeptyckiego⁹³. Parafie greckokatolickie w południowej części dystryktu lubelskiego były konsekwencją włączenia do tej jednostki administracyjnej skrawków byłego województwa lwowskiego, dlatego ich obecność w okolicach Cieszanowa nie była kwestią istotną z punktu widzenia Kościoła prawosławnego. Inaczej jednak postrzegał on próby tworzenia nowych parafii greckokatolickich w granicach przedwojennego województwa lubelskiego⁹⁴. W działalności misji greckokatolickiej pojawiła się też kwestia roli biskupa Mikołaja Czarneckiego, mianowanego 17 września 1939 r. przez metropolitę Andreja Szeptyckiego Apostolskim Egzarchą dla Wołynia, Polesia i Podlasia (tytuł ten potwierdzono 22 listopada 1941 r.)⁹⁵.

Chełmskie środowiska prawosławne nie godziły się na akcję duchownych greckokatolickich w Horodle, Chełmie i podchełmskim Spasie (obecnie Podgórze)⁹⁶. W Horodle po I wojnie światowej prawosławni utracili cerkiew, którą w 1931 r. przekazano placówce neounijnej. W 1933 r. budynek spłonął, ale na jego miejscu wybudowano nową cerkiew. W 1939 r. Niemcy przekazali ją prawosławnym, ale razem z nimi w świątyni nabożeństwa mogli odprawiać grekokatolicy⁹⁷. Duchownym greckokatolickim udało się też uruchomić parafię w Chełmie w cerkwi pw. św. Mikołaja.

Apogeum konfliktu prawosławno-greckokatolickiego w terenie miało miejsce wiosną 1943 r., gdy polem starcia obok Chełma stał się też Hrubieszów, dokąd właśnie przesiedlano ludność ukraińską z Zamojszczyzny⁹⁸. W samym Hrubieszowie spór sięgał roku 1940 r., gdy pojawiły się próby rewindykacji miejscowej świątyni, przed wojną zamienionej na kościół katolicki. Mieszkańcy Hrubieszowa zwrócili się w tej sprawie do starosty. Jednakże w miasteczku było w tym czasie trzech duchownych greckokatolickich, którzy zażądali, aby budynek świątyni przekazano grekokatolikom⁹⁹.

Nieco symbolicznego charakteru nabrały wydarzenia w podhrubieszowskim Grabowcu. Podjęto tam starania utworzenia parafii greckokatolickiej, którą chciano przyciągnąć osoby (i ich potomków), które

⁹³ Т. Міненко, *Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрія Шептицького в 1941–1942 роках до поєднання українських церков*, Вінніпег 1985, s. 16; *Епістолярна спадщина Івана Огієвка (митрополита Іларіона) 1907–1968*, t. 2, red. В.П. Яхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська, Київ 2001, s. 295–297, 305–306, 307–308.

⁹⁴ Є. Пастернак, *Нарис*, s. 258–259.

⁹⁵ *Нарис історії Української греко-католицької церкви*, t. 1, red. М.М. Вегеш, Ужгород 2022, s. 222.

⁹⁶ LAC, VKF, vol. 24, file 4, nlb., К. Панківський, *Звіт з поїздки до Люблина*, 4 III 1943.

⁹⁷ *Церква Святого Миколая в Городлі*, „УПЦ” 1943, nr 5, s. 1–2.

⁹⁸ *Нарада представників Холмищини і Підляшшя*, „КВ” 1943, nr 79, s. 2.

⁹⁹ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Звіт зі службової поїздки Івана Герасимовича (6 XII 1940 – 2 I 1941)*.

w 1905 r. przeszły do Kościoła rzymskokatolickiego. W praktyce równocześnie uderzono w struktury Kościoła prawosławnego posiadającego tam swoją parafię¹⁰⁰.

Akcja greckokatolicka ostatecznie nie zaważyła na rozbudowie struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim, choć nieco mu ją utrudniała. Nierozwinięcie się greckokatolickiej akcji pozyskiwania wiernych wśród prawosławnych było bezpośrednią zasługą konsekwentnej postawy abp. Hilariona, który mając ogromny autorytet w ukraińskich kołach narodowych i niewahając się przed prowadzeniem dialogu z lwowskim metropolitą greckokatolickim Andrejem Szeptyckim, zmusił środowiska greckokatolickie od powstrzymania się od działań misyjnych. Niemniej spór trwał, tym bardziej że osoby przybyłe z Galicji, które włączyły się do pracy w strukturach Ukraińskich Komitetów Pomocy, nierzadko podejmowały agresywne kroki w kierunku upolitycznienia działalności Kościoła prawosławnego, wywołując sprzeciw abp. Hilariona i ukraińskich elit chełmskich i podlaskich¹⁰¹.

* * *

W latach II wojny światowej środowiska prawosławne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu stały na stanowisku, że należy starać się o zwrot całego utraconego majątku i struktury sieci parafialnej. W ich rozumieniu rozwój i zakładanie parafii w dystrykcie lubelskim oraz przejmowanie świątyń kiedyś przez nich użytkowanych nie były ekspansją religijną, a jedynie odbudową stanu sprzed I wojny światowej (a właściwie 1915 r.). Poglądu tego nie podzielały środowiska rzymskokatolickie. Warto jednak przytoczyć dane międzywojennego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, według których w 1930 r. w województwie lubelskim spośród 478 cerkwi sprzed 1914 r. (parafialnych – 319, filialnych – 72, kaplic – 87) zburzono w czasie I wojny światowej – 40 (parafialnych – 29, filialnych – 6, kaplic – 5), wyświęcono na kościoły 183 (parafialnych – 132, filialnych – 23, kaplic – 28), przebudowano na inne cele – 18 (parafialnych – 11, filialnych – 1, kaplic – 6), rozebrano od końca wojny – 44 (parafialnych – 35, filialnych – 4, kaplic – 5), zamknięto – 100 (parafialnych – 47, filialnych – 33, kaplic – 20) i zwrócono prawosławnym

¹⁰⁰ *Спростовання*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 22, s. 88.

¹⁰¹ *Монументальна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968)*, t. 2, red. В.П. Ляхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська, Київ 2001, s. 296. Vide też: С.В. Тимошик, *op. cit.*, s. 107–108.

– 93 (parafialnych – 60, filialnych – 8, kaplic – 25)¹⁰². Liczby te ulegały zmianom w następnych latach, najmocniej zaś po przeprowadzeniu tzw. akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej w 1938 r.¹⁰³ Wśród różnych danych przytaczanych w trakcie II wojny światowej Kościół prawosławny na terenie Chełmszczyzny i Południowego Podlasia, a więc terytorium będącego tylko wschodnią częścią wspomnianego obszaru województwa lubelskiego, do końca okresu międzywojennego utracił 332 cerkwie, spośród których 149 przejął Kościół katolicki, a 183 zamknięto, przerobiono albo zburzono¹⁰⁴. Inne liczby przytoczyła „Chołmska Zemla” w styczniu 1943 r., która podawała, że z 389 cerkwi z 1914 r. do 1939 r. na kościoły zamieniono 149, zniszczono 189, a w rękach prawosławnych pozostało jedynie 51¹⁰⁵.

Wraz z wkroczeniem wojsk okupacyjnych we wrześniu 1939 r. zmieniła się sytuacja prawna Kościoła prawosławnego, co zmobilizowało lokalne społeczności do próby restytucji dawnej sieci parafialnej. Ogromnym wyzwaniem było nie tyle zorganizowanie parafii, co znalezienie duchownego i miejsca do odprawiania nabożeństw. Analizując różne przypadki, dostrzec można kilka modeli restytucji parafii i pozyskiwania świątyń: 1) przejmowanie w użytkowanie cerkwi zamkniętych przez władze administracyjne; 2) rewindykowanie cerkwi, które w okresie międzywojennym zostały przejęte i wyświęcone przez Kościół katolicki; 3) odtwarzanie dawnych parafii w miejscowościach, w których świątynie zniszczono w okresie międzywojennym, w tym w szczególności w 1938 r., i wyznaczenie tymczasowego miejsca do sprawowania nabożeństw; 4) tworzenie i zamykanie parafii w wyniku przesiedlenia ludności ukraińskiej.

Od jesieni 1939 r. za nadrzędny cel w życiu lokalnych społeczności stawiano odzyskanie utraconych świątyń, przy czym chodziło zarówno o dawne świątynie parafialne, filialne i kaplice. W przypadku braku tych pierwszych wykorzystywano pozostałe z wymienionych, nawet jeśli znajdowały się w innych miejscowościach niż dawna cerkiew parafialna. Na początku działano spontanicznie i dopiero po objęciu katedry chełmsko-podlaskiej przez abp. Hilariona można było dostrzec kontrolowanie

¹⁰² AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1207, s. 444.

¹⁰³ Szerzej vide: G. Kuprianowicz, *1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, Chełm 2008; G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007; Є. Пастернак, *До 40-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші*, w: *В обороні віри*, t. 1, red. М.О. Муха, Торонто 1984, s. 69–74.

¹⁰⁴ С. Баран, *По неволі*, s. 15; *3 церковної праці*, s. 6.

¹⁰⁵ *Наші осяги за три роки, „Холмська земля”* [dalej: „ХЗ”] 1943, nr 3, s. 5; vide też: AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj [dalej: DRRP], sygn. 202/III/134, t. 1, s. 236; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 1, Warszawa 1992, s. 131–133.

procesu. W listopadzie 1940 r. nowo wyświęcony hierarcha zakomunikował podległemu duchowieństwu, że władze Generalnego Gubernatorstwa obiecały zwrot cerkwi przejętych przez Kościół katolicki, a nad całym procesem miałyby czuwać powołana w przyszłości komisja¹⁰⁶. Każdy proboszcz zobowiązany został do przekazania dziekanowi, a ten Konsystorzowi Duchownemu w Chełmie, spisu cerkwi wyświęconych przez Kościół katolicki i zniszczonych (ze wskazaniem sprawy) oraz opisu utraconego majątku w latach 1918–1939¹⁰⁷. Na tej podstawie oszacowano, że w ciągu dwóch poprzednich dekad Kościół prawosławny w dystrykcie lubelskim utracił ok. 11 tys. hektarów ziemi¹⁰⁸. Nadzór nad rewindykacją świątyń należał odtąd do kompetencji Oddziału Powrotu Cerkwi działającego przy Konsystorzu Duchownym w Chełmie. Na jego czele stał ks. protojer Hawryjł Korobczuk. Komórka ta funkcjonowała do 1 września 1942 r., kiedy to oddział został zamknięty, a jego kierownika przeniesiono na stanowisko proboszcza katedry biskupiej w Chełmie (pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy). Kompetencje komórki przekazano wówczas Oddziałowi Administracyjnemu oraz Oddziałowi Gospodarczemu wspomnianego konsystorza¹⁰⁹.

Od momentu utworzenia diecezji chełmsko-podlaskiej organizacja struktury parafialnej należała do kompetencji abp. Hilariona. Do jego wyniesienia na katedrę przenoszenie dziekanów i ich zastępców, a także proboszczów i diakonów odbywało się na propozycję administratora i wikariusza generalnego. Administrator i wikariusz generalny w porozumieniu z Zarządem Kościelnym mianowali i zwalniali również diaków (psalmistów). Przed zatwierdzeniem duchownego na stanowisku dziekana jego kandydaturę musiały zaakceptować władze okupacyjne. Ponadto administrator i wikariusz generalny odpowiadali za nadzór nad życiem duchowym i postawą duchownych parafian. Do momentu powstania diecezji chełmsko-podlaskiej monastery na terenie dystryktu podlegały bezpośrednio władzy biskupa ordynariusza urzędującego w Warszawie (metropolity Dionizego/abp. Serafina), który mógł scedować kontrolę gospodarczą nad nimi administratorowi albo wikariuszowi generalnemu¹¹⁰.

¹⁰⁶ *Його Високопреосвященства, Високопреосвященнішого Іларіона, Архієпископа Холмського і Підляського, на засіданні о.о. Деканів і б. Членів Церковної Ради Люблінського Дистрикту, дня 12 листопада 1940 року, „УПВ” 1940, nr 1, s. 6.*

¹⁰⁷ *Генеральна Губернія, „УВ” 1941, nr 1, s. 5; Розпорядження по Холмсько-Підляській єпархії, „УПВ” 1941, nr 2, s. 7.*

¹⁰⁸ *З церковної праці, s. 6.*

¹⁰⁹ *Адміністративні переміни, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 21, s. 105.*

¹¹⁰ *С. Баран, Статут, s. 3–4.*

Oceniając całościowo sieć parafialną na terenie Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w momencie wybuchu wojny, nie można nie dostrzec jej słabości. W poprzednim dwudziestoleciu liczba parafii prawosławnych, jak już wspomniano, zaznała znaczącego regresu. Według danych z 1 marca 1939 r. na terenie ówczesnego województwa lubelskiego funkcjonowało 55 parafii prawosławnych (w tym jedna tzw. uzgodniona, w Jabłecznej)¹¹¹. Działały one w obrębie diecezji warszawsko-chełmskiej, która na tym terenie miała 6 dekanatów: białkopodlaski, biłgorajski, chełmski, hrubieszowski, tomaszowski i włodawski¹¹². Powyższa struktura nie ulegała znaczącym zmianom, aż do II wojny światowej. Według informacji zamieszczanych w prawosławnych wydawnictwach kościelnych i dokumentach Ukraińskiego Komitetu Centralnego w momencie rozpoczęcia niemieckiej okupacji Kościół prawosławny na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu posiadał tylko, jak już wspomniano, 51 cerkwi (parafii)¹¹³.

Znaczące dla sieci parafialnej Kościoła prawosławnego zmiany ilościowe przyniosły już pierwsze tygodnie wojny i okupacji. Ludność prawosławna zaczęła wówczas samorzutnie organizować parafie w miejscowościach, w których kilkanaście lat wcześniej były zlikwidowane przez władze polskie. Nie zawsze ich starania kończyły się sukcesem, zdarzało się, że nie udawało się zalegalizować parafii albo proces reaktywacji rozciągał się w czasie. Można przytoczyć wiele przykładów, które pokazywały bezpośredni związek i zawilość procesu odtwarzania parafii z wcześniejszymi przedwojennymi wydarzeniami.

Do grona miejsc, w których po wybuchu wojny reaktywowano parafię prawosławną, należała wieś Oszczów w gm. Dołhobyczów w pow. hrubieszowskim. W okresie międzywojennym nie pozwolono otworzyć tam żadnej z dwóch istniejących cerkwi. Parafia funkcjonowała jedynie z przerwami i to jako tzw. nietatowa. Drewnianą świątynię pw. św. Jana Miłościwego na miejscowym cmentarzu zburzono 20 czerwca 1938 r., drugą, murowaną, pw. Kazańskiej Ikony Matki Bożej, zamknięto, a parafię zlikwidowano. Po wybuchu wojny odtworzono parafię, a 19 października 1939 r. metropolita Dionizy wyraził zgodę, aby ks. Iwan Weliwczenko

¹¹¹ AWMP, sygn. XVII/6/1503, nlb., *Wykaz dziekanów na dzień 1.03.1939*.

¹¹² AAN, RGGK, sygn. 431, W. Sokolowskyj, *Umfang und Bedeutung der ukrainischen Bevölkerung und wirtschaft im Generalgouvernement*, [maszynopis pracy doktorskiej] 1943, s. 42.

¹¹³ *The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944*, t. 1, oprac. W. Veryha, Edmonton–Toronto 2000, s. 82; *Число церков і парафій у Холмищині, „УПВ” 1940*, nr 1, 12–13; С. Баран, *По неволі*, s. 15; *Наши осяги за три роки, „ХЗ” 1943*, nr 3, s. 5.

objął funkcję proboszcza parafii Oszczów¹¹⁴. W latach 1939–1940 wyremontowano też murowany budynek dawnej świątyni parafialnej¹¹⁵.

Równie szybko sformowała się wspólnota parafialna w Białej Podlaskiej. Znajdowała się ona pod opieką ks. Aleksandra Bielajewa, który pojawił się w miasteczku jako zbieg z terenów okupowanych przez Sowieców. Od 20 października 1939 r. parafia działała oficjalnie, ale wobec braku świątyni (obiekty należące do Kościoła prawosławnego zostały odebrane przed II wojną światową albo zniszczone w 1938 r.) nabożeństwa odprawiano w stróżówce znajdującej się na miejscowym cmentarzu. Ponieważ akt powołujący parafię, choć był wydany, nie dotarł do parafian i proboszcza, w nieświadomości dopełnienia już formalności związanych z erygowaniem parafii ponowili oni swoją prośbę o jej utworzenie również w następujących miesiącach¹¹⁶.

Zachowane dokumenty poświadczają, że 31 października metropolita Dionizy mianował ks. Michała Wojtowicza na pełniącego obowiązki duszpasterskie w „parafii w Łaszczowie, [gdzie] prawosławna ludność [...] ubiegała się o przyznanie do nich księdza już po zburzeniu cerkwi”¹¹⁷. W październiku 1939 r. swoją działalność odnowiła parafia prawosławna w Zamchu, ale dopiero 4 grudnia 1940 r. odzyskano utraconą dziewiętnaście lat wcześniej cerkiew parafialną¹¹⁸. 18 listopada 1939 r. powstała parafia w Gołębiu w pow. hrubieszowskim, tj. w miejscowości, w której mieszkańcom po powrocie z *bieżeństwa* po I wojnie światowej nie wydano zgody na jej reaktywację. Miejscową cerkiew zburzono w 1938 r., dlatego w czasie wojny na potrzeby parafii przebudowano część budynku parafialnego, zakładając kaplicę pw. Archanioła Michała. Był to budynek drewniany, kryty słomianą strzechą i mimo złego stanu systematycznie wykorzystywany od odprawiania nabożeństwa¹¹⁹. Natomiast 15 grudnia 1939 r. prawosławni odzyskali cerkiew w Perespie¹²⁰.

Z zachowanych różnych źródeł archiwalnych wiadomo, że w 1939 r. w powiecie chełmskim parafię reaktywowano również we wsi Pniówno. Nastąpiło to wraz z odzyskaniem przez prawosławnych utraconej po I wojnie światowej cerkwi parafialnej, w której zaczęto odprawiać

¹¹⁴ AWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Notatki o nominacjach*.

¹¹⁵ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Оущів. 1940*.

¹¹⁶ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Біла-Підляська. 1941*; sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Біла-Підляська. 1942*; sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Notatki o nominacjach*.

¹¹⁷ AWMP, sygn. XXIII/14/1151, nlb., *Notatka o nominacjach*.

¹¹⁸ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Біща. 1942*.

¹¹⁹ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Голубе. 1940–1941*.

¹²⁰ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Переспа. 1940*.

nabożeństwa¹²¹. Podobnie wyglądała sytuacja w Nowosiólkach w gminie Poturzyn w pow. hrubieszowskim, gdy „w 1939 roku – jak pisał proboszcz tej parafii – została przez władze niemieckie zwrócona w ręce prawosławne cerkiew pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy, gdzie i odprawia się nabożeństwo”¹²². W tym roku do prawosławnych powróciła także cerkiew w Sahryniu¹²³.

Proces odbudowy sieci parafialnej i odzyskiwania świątyń zdecydowanie przybrał na sile w roku 1940. 1 stycznia tego roku reaktywowano parafię w Międzylesiu w pow. białkopodlaskim, ale z powodu zburzenia świątyni w 1938 r. nabożeństwa odprawiano w szkole ludowej¹²⁴. Od 7 stycznia funkcjonowała parafia w Żulicach w pow. hrubieszowskim. W tym dniu władze niemieckie przekazały prawosławnym budynek świątyni przejętej tuż po I wojnie światowej przez Kościół katolicki¹²⁵. W Woskrzenicach Dużych koło Białej Podlaskiej parafia prawosławna za przyzwoleniem Niemców powstała w marcu 1940 r. Nie istniała ona przez cały okres międzywojenny, a cerkiew użytkowana wcześniej przez prawosławnych została przejęta i wyświęcona w 1925 r. na kościół katolicki. 19 października 1940 r. budynek świątyni Niemcy przekazali na potrzeby prawosławnym¹²⁶. Wcześniej 28 marca 1940 r. Niemcy udostępniłi w użytkowanie świątynię w Tarnawatce w pow. zamojskim (początkowo prawosławni odprawiali w niej nabożeństwa razem z katolikami), ale samodzielna parafia zaczęła funkcjonować od 1 maja tego roku. *Notabene* w tej parafii duchowni prawosławni i katolicycy dzielili między sobą plebanię. W przeciwieństwie do innych podobnych miejsc w diecezji, w tym przypadku potrafili żyć w zgodzie i ułożyć poprawne relacje¹²⁷. Na początku 1940 r. reaktywowano także parafię w Szóstce, a w kwietniu tego roku otrzymała ona za zgodą Niemców drewnianą cerkiew pw. Narodzenia Bogurodzicy¹²⁸.

Do końca marca 1940 r., według Stepana Barana, Kościół prawosławny miał odzyskać około 30 cerkwi, przed wojną wyświęconych na kościoły rzymskokatolickie. Na obszarze Chełmszczyzny i Podlasia

¹²¹ *Ibidem*, nlb., *Парафіяльні відомості*. Гнівно. 1941.

¹²² AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості*. Новосілки. 1940.

¹²³ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості*. Сагринь. 1942.

¹²⁴ AWMP, sygn. E/541, nlb., *Парафіяльні відомості*. Межилісся. 1941.

¹²⁵ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості*. Жуличі. 1940; sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості*. Жуличі. 1942.

¹²⁶ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості*. Воскрєнічі Великі. 1941.

¹²⁷ AWMP, sygn. F/1888, nlb., *Парафіяльні відомості*. Тарнаватка. 1941; E. Walewander, *Diecezja lubelska, w: Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1944*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 352–353.

¹²⁸ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості*. Шістка. 1941.

działało wówczas, według tego samego źródła, 80 parafii, a kolejne 20 było w stadium organizacji. Posługę nosło wówczas 102 duchownych prawosławnych. W parafiach, w których nie odzyskano świątyń, nabożeństwa odbywały się w domach prywatnych¹²⁹.

Stan ten ulegał ciągłej zmianie, a najgłośniejszym ówczesnym wydarzeniem związanym z przekazywaniem budynku świątyni zarządzanej przez Kościół katolicki we władanie Kościołowi prawosławnemu, całkowicie odmiennie interpretowanym przez prawosławnych i katolików, była sprawa katedry pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie. Ukraińcy (bez względu na przynależność wyznaniową) widzieli w niej symbol narodowych tradycji historycznych i początków prawosławia na tych obszarach. Uroczyste przekazanie świątyni odbyło się w dniach 19–20 maja 1940 r. z licznym udziałem nie tylko duchowieństwa prawosławnego, wiernych i ukraińskich środowisk politycznych, lecz także gubernatora lubelskiego Ernsta Zörnera i przedstawicieli krakowskiego rządu Generalnego Gubernatorstwa¹³⁰. W pierwszych miesiącach wojny świątynią parafialną w mieście była cerkiew pw. Jana Teologa. Po przekazaniu Kościołowi prawosławnemu katedry przeniesiono tam parafię, a dotychczasowa świątynia zaczęła pełnić funkcję filii¹³¹.

Kilka dni po tych wydarzeniach, 25 maja, władze okupacyjne przekazały wznowionej parafii prawosławnej w Dołhym w pow. radzyńskim cerkiew pw. św. Barbary (przez ostatnie dwa dziesięciolecia użytkowaną przez Kościół katolicki)¹³². Nieco później w tym samym powiecie (30 maja) reaktywowano parafię prawosławną w Witorożu. Budynek cerkwi (także uprzednio rekuncyliowany na Kościół katolicki) wyświęcono ponownie dopiero 1 grudnia 1940 r.¹³³ W czerwcu 1940 r. po ponad dekadzie przerwy zaczęła funkcjonować parafia w Przeorsku w pow. zamojskim. Ponieważ cerkiew św. Kosmy i Damiana została zburzona w 1938 r., nabożeństwo odprawiano w „cerkwi domowej, urządzonej w 1939 roku w budynku szkolnym”¹³⁴.

Wobec wzrostu liczby parafii w 1940 r. abp Serafin zatwierdził powstanie dwóch nowych dekanatów: zamojskiego i „drugiego” hrubieszowskiego. Nie był to trwały podział, bo systematycznie wzrastała liczba zorganizowanych wspólnot i parafii. Lokalne społeczności coraz częściej aktywizowały się i zwracały z prośbą do niemieckich władz wojskowych

¹²⁹ С. Баран, *По неволі*, s. 16.

¹³⁰ *Величаве свято Холмицини і Підляшшя*, „КВ” 1940, nr 41, s. 11

¹³¹ *Церква Св. Ап. Євагнеліста Івана Богослова в Холмі*, „УПЦ” 1943, nr 32, s. 2–3.

¹³² AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Довга. 1940.*

¹³³ *Ibidem*, nlb., *Парафіяльні відомості. Вітороже. 1941.*

¹³⁴ AWMP, sygn. F 1888, nlb., *Парафіяльні відомості. Превірськ. 1940.*

o zwrot świątyni¹³⁵. Do sierpnia 1940 r. liczba świątyni posiadanych przez Kościół wzrosła do 91¹³⁶, a liczba parafii nadal się powiększała. 1 sierpnia 1940 r. pojawiła się parafia Świerże w pow. chełmskim, w której cerkiew parafialną zniszczono 10 lipca 1938 r.¹³⁷ 27 września 1940 r. decyzją władz niemieckich prawosławnym zwrócono budynek cerkwi użytkowanej przez Kościół katolicki w Horyszewie Polskim w pow. zamojskim¹³⁸.

Według oficjalnych danych w diecezji chełmsko-podlaskiej 1 listopada 1940 r. było 166 parafii, ale nie wszystkie były obsadzone. Nie znamy też pełnego wykazu ich nazw. W diecezji działały dwa monastera, było 106 cerkwi (w tym 49 rewindykowane). Parafie w ramach nowego podziału funkcjonowały w ramach 8 dekanatów (białskopodlaski, biłgorajski, chełmski, hrubieszowski, radzyński, tomaszowski, włodawski, zamojski). Posługę w nich niosło 148 duchownych, którym pomagało 116 diaków (i diakonów?)¹³⁹. Oznaczało to też zmianę granic dekanatów, ale ze względu na pojawienie się radzyńskiego i zniknięcie „drugiego” hrubieszowskiego zachowano ich liczbę.

We wspomnianej liczbie nie było rewindykowanych 8 listopada świątyni w Siedliszczu¹⁴⁰, Spasie¹⁴¹ i Deputyczach Ruskich w pow. chełmskim, a 10 listopada w Werbkowicach w pow. hrubieszowskim¹⁴². Przekazanie przez Niemców prawosławnym cerkwi w Biszczy w pow. biłgorajskim w dniu 23 listopada umożliwiło prawidłowe funkcjonowanie już wcześniej odtworzonej tam parafii¹⁴³. W Siedliszczu parafia powstała dopiero około trzech tygodni po zwrocie świątyni, tj. 1 grudnia 1940 r.¹⁴⁴ 5 grudnia

¹³⁵ С. Баран, *Вихідна*, s. 5–6; idem, *По неволі*, s. 16.

¹³⁶ *Число церков і парафій у Холмиціні*, „УПВ” 1940, nr 1, s. 13.

¹³⁷ AWMP, sygn. M/1757, nlb., *Wykaz parafialny. Świerże. 1940*; *Високопреосвященніший Владика Іларіон і відновлення Холмської Єпископії*, „УПВ” 1940, nr 1, s. 9.

¹³⁸ *Повернення православних церков*, „УПВ” 1941, nr 2, s. 6.

¹³⁹ *Холмсько-Підляська Єпархія*, w: *Холмський православний церковно-народний календар на 1941*, s. 18.

¹⁴⁰ *Повернення православних церков*, „УПВ” 1941, nr 2, s. 6. Według innych źródeł władze niemieckie zwróciły prawosławnym cerkiew przejętą przez Kościół katolicki w Siedliszczu 12 XI 1940 r. Vide: AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Седлице. 1941*.

¹⁴¹ *Повернення православних церков*, „УПВ” 1941, nr 2, s. 6; AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Спас. 1942*. Z ówczesnych publikacji znajdujemy też 17 XI 1940 r. jako datę przekazania świątyni Vide: *Холмський православний церковно-народний календар на 1941*, s. 16–17 [ilustracja].

¹⁴² *Повернення православних церков*, „УПВ” 1941, nr 2, s. 6. Vide też: Ю. Макара et al., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, t. 1, Чернівці 2011, s. 442.

¹⁴³ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Біща. 1942*.

¹⁴⁴ AWMP, sygn. M/1757, nlb., *Парафіяльні відомості. Седлице. 1941*.

reaktywowano parafię w Zahorowie w pow. białskopodlaskim. Ponieważ cerkiew parafialną zburzono 13 lipca 1938 r. i nie zdołano jej odbudować, nabożeństwa odbywały się w kaplicy urządzonej w domu proboszcza¹⁴⁵.

W 1940 r. Niemcy przekazali prawosławnym cerkiew w Grabowcu w pow. hrubieszowskim¹⁴⁶. Ponadto reaktwowano parafię w Drelowie w pow. radzyńskim, gdzie odzyskano cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy, w okresie międzywojennym wykorzystywaną przez Kościół katolicki¹⁴⁷. Parafia powstała też w Kryłowie w pow. hrubieszowskim, ale ponieważ 8 lipca 1938 r. zburzono miejscową murowaną cerkiew parafialną (oraz drewnianą w sąsiednim Prehoryłem), nie miała ona świątyni i nabożeństwa odprawiano w domu parafialnym¹⁴⁸. Budynek cerkwi parafialnej odbudowano dopiero trzy lata później¹⁴⁹.

W tym samym powiecie odtworzono parafię w Witkowie w gm. Poturzyn. Ponieważ tamtejszą cerkiew parafialną pw. św. Jerzego zburzono 30 czerwca 1938 r., mieszkańcy wsi w latach 1940–1941 własnymi siłami wzniesli nową świątynię oraz budynki gospodarcze na potrzebę parafii¹⁵⁰. Na miejsce zniszczonej 24 czerwca 1938 r. cerkwi w Wereszynie w pow. hrubieszowskim w 1940 r., na koszt parafii, zbudowano drewnianą cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego¹⁵¹. W 1940 r. po dwudziestu pięciu latach nieistnienia reaktwowano parafię w Połoskach w pow. białskopodlaskim. Od tego roku miejscowa cerkiew neounicka była faktycznie w posiadaniu prawosławnych, ale zgodnie ze stanem prawnym należała do Kościoła katolickiego¹⁵². W reaktwowanej parafii w Sawinie w pow. chełmskim, w którym murowaną cerkiew zburzono 16 lipca 1938 r., z powodu braku świątyni nabożeństwa odprawiano w domu parafialnym¹⁵³. W powiecie hrubieszowskim odnowiono ponadto parafię w Świdnikach (i odzyskano budynek cerkwi)¹⁵⁴ oraz Pawłowiczach w pow. hrubieszowskim¹⁵⁵. W Wakijowie na miejsce zniszczonej w 1938 r. cerkwi nie udało się postawić nowej, dlatego w 1940 r. odebrano katolikom plebanię (wcześniej należąca do prawosławnych) i wygospodarowano

¹⁴⁵ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Загорів. 1940.*

¹⁴⁶ *Церква в м. Грабовці (Холмищина), „УПЦ” 1943, nr 10, s. 3.*

¹⁴⁷ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Шістка. 1941.*

¹⁴⁸ *Ibidem, nlb., Парафіяльні відомості. Крилів. 1941.*

¹⁴⁹ *Парафія с. Крилів, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 11, s. 44.*

¹⁵⁰ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Витків. 1941.*

¹⁵¹ *Ibidem, nlb., Парафіяльні відомості. Верешин. 1941.*

¹⁵² *Ibidem, nlb., Парафіяльні відомості. Полоски. 1941.*

¹⁵³ *Ibidem, nlb., Парафіяльні відомості. Савин. 1942.*

¹⁵⁴ AWMP, sygn. E/541, nlb., *Парафіяльні відомості. Грабовець. 1940–1941.*

¹⁵⁵ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Павловичі. 1941.*

pomieszczenie na cerkiew domową, w której odprawiano nabożeństwa¹⁵⁶. W Łaszczowie na miejscu cerkwi zniszczonej 4 lipca 1938 r. już w 1939 r. przystąpiono do budowy prowizorycznego pomieszczenia, w którym od 1940 r. odprawiano nabożeństwa i odtworzono parafię¹⁵⁷.

Na przełomie 1940 i 1941 r. środowiska ukraińskie wystąpiły z roszczeniami względem budynku pocerkiewnego w Brzozówce w pow. białskopodlaskim. W miejscowości tej w okresie międzywojennym prawosławnym odebrano cerkiew i przerobiono ją na szkołę. Taką funkcję obiekt pełnił też w czasie wojny¹⁵⁸. W podobny sposób potoczyły się losy cerkwi w Kurmanowie w pow. chełmskim, którą w 1925 r. przerobiono na szkołę. Budynek ten od 1939 r. funkcjonował jako szkoła ukraińska, mimo iż postulowano zwrot Kościołowi prawosławnemu¹⁵⁹. Nie udały się też zabiegi ze stworzeniem parafii w Mszannie pod Łosicami, której mieszkańcy wysyłali delegację do Łukowa w sprawie przejęcia miejscowej świątyni na potrzeby prawosławnych¹⁶⁰.

Wydarzenia z początku roku 1941 potwierdzały niesłabnące oddolne tendencje do odtwarzania parafii i w kontrpropozycji do niej zmniejszające się możliwości poszerzenia struktury parafialnej. Ponadto niemieckie władze okupacyjne zwracając budynki byłych cerkwi prawosławnych, czyniły to, niezależnie od istniejących animozji, w sposób świadomie wzmacniający antagonizm wyznaniowy (katolicko-prawosławny) i narodowościowy (polsko-ukraiński). 18 stycznia tego roku reaktywowano parafię w Horyszowie Ruskim w pow. hrubieszowskim¹⁶¹. Do 1 marca 1941 r. Niemcy zwrócili Kościołowi prawosławnemu w dystrykcie lubelskim 51 cerkwi¹⁶². W Księżpolu koło Biłgoraja utraconą 2 lutego 1919 r. cerkiew Niemcy zwrócili prawosławnym 7 kwietnia 1941 r. Do tego czasu nabożeństwa odprawiano w domu modlitwy¹⁶³. Od 20 kwietnia 1941 r. (w prawosławną Wielkanoc) władze niemieckie zwróciły prawosławnym cerkiew (w 1919 r. przejętą przez Kościół katolicki) w Majdanie

¹⁵⁶ AWMP, sygn. M/384, *Парафіяльні відомості. Вакиїв. 1943.*

¹⁵⁷ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Лаців. 1943;* sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Лаців. 1941.*

¹⁵⁸ *Зневага української святині, „УВ” 1941, nr 6, s. 4–5.*

¹⁵⁹ М. Середюк, *Свято Преп. Антонія Печерського в с. Курманові, в: Холмський Православний Народний Календар на 1943 рік, Холм 1942, s. 80.*

¹⁶⁰ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Звіт з поїздки, 16 VI 1941.*

¹⁶¹ AWMP, sygn. E/541, nlb., *Парафіяльні відомості. Горишів Руській. 1941.*

¹⁶² М. Siwicki, *op. cit.*, s. 133; Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-нідлярських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи, т. 2, Чернівці 2014, s. 781–782.*

¹⁶³ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Княжпіль. 1942.*

Sopockim¹⁶⁴. W latach 1915–1941 nie istniała parafia w Husynnem, a znajdującą się we wsi murowaną cerkiew zburzono 14 lipca 1938 r. Po reaktywacji parafii w 1941 r. nabożeństwa „odprawiano pod gołym niebem, czasem w szkole”¹⁶⁵. Ze względu na brak, również zniszczonej w 1938 r., cerkwi w Chodywańcach w pow. zamojskim po odtworzeniu parafii w 1941 r. nabożeństwa odprawiano w remizie¹⁶⁶, natomiast z podobnego powodu w 1941 r. w Kijowcu w pow. bialskopodlaskim nabożeństwa odbywały się w domu modlitwy ulokowanym w drewnianym budynku krytym strzechą¹⁶⁷. Utraconą cerkiew św. Jerzego w Biłgoraju odzyskano 18 sierpnia 1941 r. i od razu poddano remontowi¹⁶⁸.

We wrześniu 1941 r. berliński „Ukrajński Wistnyk” pisał:

Dotąd rząd Generalnego Gubernatorstwa powrócił Kościołowi prawosławnemu 62 cerkwie, wiele zabudowań parafialnych i część ziemi kościelnej. Nie bacząc na wszelkie trudności otworzono 117 nowych parafii. Razem na terenie diecezji obecnie jest 152 parafii, które podzielone są na 12 dekanatów, 160 duchownych i 140 diaków. Przeważającą większość duchowieństwa tworzą uchodźcy z ziem zajętych przez bolszewików w 1939 r.¹⁶⁹

Dane te rodzą poważne wątpliwości, jeśli chodzi o ich poprawność, a to ze względu na znaną liczbę parafii w przededniu wybuchu wojny. Bliższe domniemanemu wynikowi są dane z oficjalnego wykazu parafii z 1 listopada 1941 r.¹⁷⁰ Nie ma jednak wątpliwości, że liczba placówek wzrastała i dlatego w tym roku wyodrębniono 4 nowe dekanaty (grabowiecki, kodeński, kryłowski i lubelski)¹⁷¹.

Plany co do liczby parafii były zdecydowanie większe od tego, co udało się reaktywować. Prasa ukraińska donosiła na przykład, że władze niemieckie poleciły zwrócić prawosławnym budynek byłej cerkwi w miejscowości Stary Brus koło Włodawy (do 1918 r. była to cerkiew filialna parafii w Wołoskowoli), przejętej po I wojnie i wyświęconej w 1918 r. na

¹⁶⁴ AWMP, sygn. F/1888, nlb., *Парафіяльні відомості. Майдан-Сопецький. 1941.*

¹⁶⁵ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Гусинне. 1942.*

¹⁶⁶ AWMP, sygn. F/1888, nlb., *Парафіяльні відомості. Ходиванці. 1941.*

¹⁶⁷ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., *Парафіяльні відомості. Київець. 1940–1941.*

¹⁶⁸ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Замх. 1942.*

¹⁶⁹ *З церковної праці*, s. 6.

¹⁷⁰ *Деканати й парафії. (Стан на 1.XI.1941 р.),* w: Холмський Православний Народній Календар на 1942 рік, Холм 1941, s. 63–64.

¹⁷¹ *З церковної праці*, s. 6.

rzymskokatolicki kościół Matki Boskiej Częstochowskiej¹⁷². Poza deklaracjami nie udało się zrealizować planu, a parafia prawosławna w tym okresie w tej miejscowości nie powstała. Sytuacja była wówczas bowiem niezwykle płynna, co poświadcza spis parafii opublikowany w *Chołmskýj Prawosławnyj Narodnij Kalendar na 1942 rik*. Przedstawia on stan na 1 listopada 1941 r. Zgodnie z nim w dystrykcie lubelskim było 177 parafii prawosławnych zorganizowanych w 12 dekanatach. Na poszczególne dekanaty przypadała następująca liczba parafii: bialskopodlaski – 12, biłgorajski – 12, chełmski – 30, grabowiecki – 10, hrubieszowski – 17, kodeński – 12, kryłowski – 16, lubelski – 5, radzyński – 10, tomaszowski – 22, włodawski – 17, zamojski – 14. Zaznaczmy, że na terenie diecezji funkcjonowały także 2 monastery, przy których działały 2 odrębne parafie monasterskie. Ponadto w przypadku Chełma jako świątynię parafialną wskazywano sobór pw. Narodzenia Bogurodzicy, a 5 innych cerkwi/kaplic chełmskich jako filialne (św. Jana Teologa, św. Andrzeja, św. Daniela, św. Leoncjusza i tzw. szpitalna). W tym samym roku szacowano, że w posiadaniu Kościoła rzymskokatolickiego ciągle znajdowano się ok. 120 byłych cerkwi prawosławnych¹⁷³.

Od początku 1942 r. liczba świątyń, z których mogli korzystać prawosławni, zmieniła się już nieznacznie, a proces ich pozyskiwania nie szedł tak jak sobie tego życzyli. Nieproporcjonalna liczba parafii w poszczególnych dekanatach była czynnikiem wymuszającym dalszą reorganizację diecezji chełmsko-podlaskiej. Kwestię tę podjęto na III Zjeździe Dziekanów w Chełmie zorganizowanym w dniach 10–11 lutego 1942 r.¹⁷⁴ Przedstawiono wówczas propozycję nowego podziału na dekanaty. Kilka dni później, 20 lutego, została ona zaaprobowana przez abp. Hilariona. Do nowej sieci dekanalnej dodano pięć nowych dekanatów: dubieński, krasnostawski, lubieński, tyszowiecki, wojsławicki. Według wykazu zaprezentowanego w „Zwidomlenniach z Chołmsko-Pidłaškoji Jeparchiji” w dniu 20 lutego 1942 r. w 17 dekanatach diecezji chełmsko-podlaskiej, tak jak kilka miesięcy wcześniej, nadal funkcjonowało 177 parafii. Z nowym podziałem na dekanaty liczba znajdujących się w nich parafii wynosiła odtąd: bialskopodlaski – 12, biłgorajski – 12, chełmski – 11, dubieński – 8, grabowiecki – 10, hrubieszowski – 11, kodeński – 11, krasnostawski – 8, kryłowski – 13, lubeński – 12, lubelski – 6, radzyński – 8, tomaszowski – 10, tyszowiecki – 12, wojsławicki – 10, włodawski – 8, zamojski – 15¹⁷⁵.

¹⁷² З життя Української Православної Церкви, „УВ” 1941, nr 31, s. 4; В. Слободян, Церкви Холмської Єпархії, Львів 2005, s. 104.

¹⁷³ З церковної праці, s. 6.

¹⁷⁴ Третій З’їзд О.о. Деканів Холмсько-Підляської Єпархії, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 1, s. 2.

¹⁷⁵ Поділ Холмсько-Підляської Єпархії на Деканати, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 8, s. 47–49.

Podział ten potwierdza *Verzeichnis von Pfarren der Diözese von Cholm und Podlachien* „sporządzony zgodnie ze stanem faktycznym [z] dnia 3.IV.1942 r.” Zawiera on identyczny wykaz parafii. Ze względu na uzupełnienia nanoszone w dokumencie jest jednakże źródłem informacji dotyczących późniejszego ruchu kadrowego i przesunięć w strukturze, dlatego możemy odtworzyć stan sieci parafialnej na 30 marca 1943 r., o czym nieco później. To co wyróżnia ów dokument na tle poprzednich, to opis Chełma jako jednej parafii, ale składającej się z 6 cerkwi/kaplic. Nie ma przy tym wyraźnego rozróżnienia na cerkiew parafialną i filialne, a duchowni opiekujący się każdą ze świątyń określane są mianem proboszcza (*Pfarrer*)¹⁷⁶.

Sieć parafialna z lutego/kwietnia 1942 r. na przestrzeni następnego miesiąca ulegała niewielkim zmianom. Zachowane wzmianki w dokumentach nie do końca precyzyjnie określały rzeczywisty status parafii. Przykładowo w *Parafialnych wiadomościach* odnajdujemy wzmiankę, że 15 marca 1942 r. utworzono parafię w Janowie Podlaskim w pow. bialskopodlaskim¹⁷⁷. Faktycznie powstała ona już w roku poprzednim. Rewindykacja cerkwi pounickich w tej miejscowości przeciągała się ze względu na opór środowisk katolickich broniących świątyni¹⁷⁸.

Skomplikowane dzieje miały gromady prawosławne funkcjonujące dotąd w obrębie parafii Tyszowce w pow. zamojskim. W jej skład wchodziły między innymi wsie Kłątwy, Mikulin, Zubowice i Czartowiec, które do I wojny światowej były oddzielnymi parafiami. Wszystkie zostały skasowane przez władze polskie w 1918 r., poza wspomnianą parafią Tyszowce. Cerkwie w Zubowicach i Czartowcu zamieniono na kościoły, a w Mikulinie i Kłątwach zamknięto¹⁷⁹. 20 marca 1942 r. z polecenia Kreishauptmanna w Zamościu prawosławni otrzymali cerkiew w Zubowicach¹⁸⁰, a tydzień później (27 marca) została wyswięcona i zaczęły się w niej odbywać nabożeństwa „co trzecią niedzielę”¹⁸¹. Było to możliwe dzięki staraniom proboszcza parafii Tyszowce ks. protojereja Platona Zakydalskiego, który od listopada 1939 r. zabiegał o odzyskanie obiektów w Zubowicach i Czartowcu. Spotkało się to z kontrakcją środowisk

¹⁷⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [dalej: AIPN], sygn. 1229/178, k. 7–50. Dostęp do wykazu był możliwy dzięki uprzejmości prof. Igora Hałagidy.

¹⁷⁷ AWMP, sygn. M/1710, nlb., *Парафіяльні відомості. Янів-Підляський. 1942.*

¹⁷⁸ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Загальний звіт (30 IV – 23 V 1943).*

¹⁷⁹ AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., П. Закидальський, *Відомості про православну парафію в м. Тишівцях, пов. Замість*, 23 XI 1940.

¹⁸⁰ *Повернення православних церков, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 6, s. 27.*

¹⁸¹ *Посвячення Церкви в с. Зубовичах, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 8, s. 43.*

polskich, dążących do opóźnienia rewindykacji budynków pocerkiewnych¹⁸². Należy dodać, że parafię w Czartowcu restytuowano 1 marca 1941 r., ale nie mając świątyni – jak pisano – „nabożeństwa odprawia się po chatach”¹⁸³. Dopiero 6 lipca 1942 r. władze niemieckie zgodziły się na przekazanie budynku prawosławnym¹⁸⁴.

Wcześniej jednak, 23 marca 1942 r., decyzją gubernatora dystryktu lubelskiego prawosławnym przekazano świątynie znajdujące się na terenie powiatu biłgorajskiego w Łukowej i Szczebreszynie¹⁸⁵. W tym samym powiecie 10 kwietnia 1942 r. prawosławni otrzymali dawną cerkiew pw. Opieki Najświętszej Bogurodzicy (*Pokrowy*) w Luchowie Górnym, ale majątek cerkiewny i plebania pozostały we władaniu katolików¹⁸⁶. Również w kwietniu budynek cerkwi odzyskała parafia prawosławna w Tarnogrodzie¹⁸⁷, a 5 maja 1942 r. w Lipinach. W tym drugim wypadku zachowała się informacja o jej wyświęceniu w dniu 8 listopada 1942 r.¹⁸⁸

Nieco wcześniej, 29 kwietnia tego roku, w pow. hrubieszowskim z parafii Rzeplin (reaktywowanej w 1941 r.¹⁸⁹) wyodrębniono parafię Posadów, tym samym zwiększając ich liczbę w dekanacie tyszowieckim¹⁹⁰. W Posadowie budynek cerkiewny w okresie międzywojennym próbowano przerobić na szkołę, ale do wojny nie ukończono prac. Po jej wybuchu prawosławni siłą odebrali budynek i przygotowywali go na świątynię parafialną¹⁹¹. Przy obsłudze nowej parafii w Posadowie nadal stykano się z problemem kadrowym, zresztą był to problem powszechny w całej diecezji, dlatego w kilka miesięcy później (w lutym 1943 r.) wiernych w Posadowie i Rzeplinie ponownie obsługiwał duchowny z Rzeplina¹⁹².

Tworzenie parafii napotykało na różne problemy: od kadrowych po pomieszczenie wiernych i duchownych, brak świątyń, przeciwdziałanie miejscowej ludności katolickiej czy też niechęć władz niemieckich do inicjatywy środowisk prawosławnych. Wysłany w czerwcu 1941 r. z misją do Krasnegostawu ks. Tkaczuk jeszcze w czerwcu 1942 r. nie potrafił uporać się ze sformowaniem parafii. Nie pomagało mu ani to,

¹⁸² AWMP, sygn. Ł/1763, nlb., П. Закидальський, *Відомості про православну парафію в м. Тишівцях, пов. Замість*, 23 XI 1940.

¹⁸³ *Ibidem*, nlb., *Парафіяльні відомості. Чартовець. 1941.*

¹⁸⁴ *Повернення Церкви в с. Чартровець, Заміського повіту*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 18, s. 92.

¹⁸⁵ *Повернення православних церков*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 6, s. 27.

¹⁸⁶ *Повернення Церкви в с. Люхові Булгорайського повіту*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 8, s. 44.

¹⁸⁷ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Тарногород. 1942.*

¹⁸⁸ *Ibidem*, nlb., *Парафіяльні відомості. Липини. 1943.*

¹⁸⁹ *Ibidem*, nlb., *Парафіяльні відомості. Ріплин. 1942.*

¹⁹⁰ *Адміністративні переміни*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 12, s. 69.

¹⁹¹ AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Посадів. 1942.*

¹⁹² *Адміністративні переміни*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 14, s. 55.

że pochodził z Bukowiny, ani że władał językiem niemieckim¹⁹³. Początkowo też nabożeństwa odprawiał w siedzibie miejscowego Ukraińskiego Komitetu Pomocy¹⁹⁴.

Do ewenementów należało wybudowanie nowej kaplicy w Wereszczynie w pow. chełmskim (na miejscu istniejącego tu w przeszłości monasteru), która w sierpniu 1942 r. została wyświęcona i rozpoczęto jej użytkowanie¹⁹⁵. *Notabene* rok wcześniej parafia urządziła filię w Michelsdorfie (Michałów) w pow. chełmskim, w budynku kościoła przekazanego jej przez zamieszkujących dotąd wieś Niemców, w tym okresie przesiedlanych do Rzeszy¹⁹⁶. W innej sytuacji byli prawosławni w Chmielku. Do 1942 r. parafia nie odbudowała cerkwi i nabożeństwa odprawiano w pomieszczeniu świetlicy (Domu Państwowego)¹⁹⁷.

Przesunięcia parafii pomiędzy dekanatami odbywały się nie tylko w drodze nowego podziału, ale jednostkowych przemieszczeń. Od 1 listopada parafia Sawin przeszła z powiatu włodawskiego do chełmskiego, a 28 grudnia 1942 r. parafia Horodło z dubieńskiego do hrubieszowskiego¹⁹⁸. Nie były to istotne zmiany, takie przyniósł dopiero rok następny, gdy rozpoczęło się przesiedlenie ludności ukraińskiej i część parafii trzeba było zamknąć.

Według tygodnika „Chołmska Zemla” w styczniu 1943 r. liczba parafii w diecezji chełmsko-podlaskiej wynosiła 162¹⁹⁹. Dane te były zaniżone (być może w wyniku pomyłki drukarskiej albo pominięcia placówek z wakatem) nawet w świetle innych publikowanych wykazów sieci dekanalnej i parafialnej diecezji. Nadal próbowano zakładać parafie jeszcze przed otrzymaniem dostępu do jakiegokolwiek świątyni albo dopiero po jego uzyskaniu. W Uchaniach w pow. hrubieszowskim, gdzie w okresie międzywojennym zniszczono budynek murowanej cerkwi parafialnej, władze niemieckie przekazały Kościołowi prawosławnemu „rzymskokatolicki kościół w m. Uchanie wraz z jego majątkiem”. W miejscowości tej już wcześniej utworzono parafię prawosławną²⁰⁰. Natomiast decyzja władz okupacyjnych o przekazaniu budynku, który wcześniej nie był

¹⁹³ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Звіт з поїздки*, 16 VI 1941.

¹⁹⁴ А. Турчин, *Над Вепром: спогади з Красноставщини*, w: *Надбужаницина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986, s. 747.

¹⁹⁵ *Будова каплиці в с. Верещині*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 1, s. 4; *Повернення церков*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 22, s. 110.

¹⁹⁶ *Щедрий дар німців-переселенців українському населенню*, „УПВ” 1941, nr 2, s. 6.

¹⁹⁷ АWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості*. Хмільок. 1942.

¹⁹⁸ АІРН, sygn. 1229/178, k. 15,16, 44.

¹⁹⁹ *Наші осяги за три роки*, „ХЗ” 1943, nr 3, s. 5.

²⁰⁰ *Передача костела православному українському населенню в м. Уханях*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 4, s. 16.

we władaniu prawosławnych, jak twierdzono, związana była z wysiedleniem polskich mieszkańców wsi i przesiedleniem „na ich miejsce [...] prawosławnych Ukraińców”²⁰¹. W dwóch organach prasowych diecezji chełmsko-podlaskiej pojawiły się dwie różne daty tego samego wydarzenia: 2 lutego i 6 kwietnia 1943 r. Przy czym nie był to błąd związany z wyświęceniem świątyni, akt ten miał bowiem miejsce kilka miesięcy później – 11 lipca 1943 r.²⁰² Przypadek ten jest też przykładem zmian, które poprzez działania władz niemieckich musiały prowadzić do zaognienia relacji etnicznych. Nie tylko bowiem Uchanie, ale też inne okoliczne miejscowości były w tym czasie brutalnie wysiedlane przez Niemców.

Jak już wspomiano, *Verzeichnis von Pfarren der Diözese von Cholm und Podlachien* w wariantcie datowanym na 3 kwietnia 1942 r., jest też źródłem dostarczającym informacji na temat zmiany struktury i ruchu kadrowego w diecezji na przestrzeni do ok. 30 marca 1943 r. Według tego dokumentu w diecezji było 180 parafii podzielonych odpowiednio pomiędzy poszczególnymi dekanatami: białskopodlaski – 12, biłgorajski – 12, chełmski – 12, dubieński – 9, grabowiecki – 11, hrubieszowski – 11, kodeński, 11, krasnostawski – 8, kryłowski – 13, lubeński – 12, lubelski – 6, radzyński – 8, tomaszowski 10, tyszowiecki – 13, wojsławicki – 10, włodawski – 7, zamojski – 15. Z odręcznej notatki naniesionej w dokumencie dowiadujemy się, że od 3 marca 1943 r. w Hrubieszowie obok cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy wyodrębniona została z własną obsadą cerkiew (parafia?) pw. św. Mikołaja. Oznaczało to, że poza Chełmem również tam funkcjonowała więcej niż jedna cerkiew z odrębną obsadą. Kwestia ta jest istotna ze względu na przytaczane później wartości odnoszące się do liczby parafii w diecezji. Najprawdopodobniej przy ich podawaniu ogólnie jako parafie takie traktowano samodzielnie funkcjonujące cerkwie w Chełmie i Hrubieszowie, co zwiększało ich sumaryczną liczbę o 6. Dodajmy, że obok wymienionych parafii istniały 2 monasterie i w ich obrębie wspólnoty samodzielne parafialne dla zamieszkujących tam mnichów i mniszek²⁰³. Na tę ostatnią kwestię należy zwrócić uwagę ze względu na zachowany wykaz z podziałem diecezji chełmsko-podlaskiej na dekanaty, najprawdopodobniej z tego okresu, który w przeciwieństwie do poprzednich informacji o strukturze dekanalnej tym razem dostarcza nam

²⁰¹ Урочистість в м. Уханях, „УПЦ” 1943, nr 41, s. 2; І. Фур, *Грубешівщина під час німецької окупації 1939–1944*, w: *Надбужаничина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986, s. 729.

²⁰² Німецька влада передала римо-католицького костела православним українцям в м. Уханях, „УПЦ” 1943, nr 6, s. 1; *Передача Святинь*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 8, s. 32; *Посвячення Св. Престолу*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 15, s. 59.

²⁰³ AIPN, sygn. 1229/178, k. 4–50.

wiadomości o wyodrębnieniu osiemnastego dekanatu. Nową jednostką był tzw. dekanat monasterski, którego dziekanem mianowano bp Tymoteusza i obejmował odbywa monastery (i ich cerkwie) istniejące w diecezji chełmsko-podlaskiej²⁰⁴. Istnienie tak określanego dekanatu potwierdzają również późniejsze informacje prasowe, choć w oficjalnie publikowanych wykazach parafii nadal nie był on wymieniany.

Przykładem dalszych zmian były informacje o tym, że 6 kwietnia 1943 r. władze niemieckie przekazały prawosławnym kaplicę w Białopolu i cerkiew w Mirczu²⁰⁵. Decyzje te przyczyniły się do oficjalnego uruchomienia 1 maja parafii w Białopolu²⁰⁶, choć z innych wzmianek wynika, że *de facto* zaczęła funkcjonować kilka miesięcy wcześniej, tym bardziej że od listopada minionego roku zaczęli na teren gminy przybywać ukraińscy przesiedleńcy, wzmacniając tym samym liczebność miejscowej społeczności prawosławnej²⁰⁷. Prawosławni mieszkańcy wsi jeszcze rok wcześniej należeli do parafii Buśno, reaktywowanej trzy lata wcześniej²⁰⁸. Parę miesięcy później, w lipcu 1943 r., planowano reaktywować parafię w Srebrzyszczu w dekanacie chełmskim²⁰⁹, a 23 sierpnia 1943 r. powstała parafia w podlaskim Dokudowie²¹⁰. W 1943 r. w posiadanie prawosławnych powróciła świątynia, wyświęcona na kościół katolicki, we wsi Tuczapy w pow. hrubieszowskim²¹¹.

Nie wszędzie lokalne wspólnoty prawosławne zdołały znaleźć miejsce do sprawowania stałych nabożeństw. Parafia w Leszczanach, gdzie drewnianą cerkiew zburzono w 1938 r., jeszcze w 1943 r. nabożeństwa odprawiała w miejscowej szkole ludowej²¹². Równolegle odnotowywano straty w budynkach cerkiewnych w wyniku pożarów. Z 9 na 10 sierpnia

²⁰⁴ AIPN, sygn. 1229/178, k. 3.

²⁰⁵ *Передача Святинь, „3X-ПЄ”* 1943, nr 8, s. 32. Vide też: E. Wilkowski, *Dzieje parafii łacińskiej w Białopolu (1989–2020)*, Chełm 2020, s. 71–73.

²⁰⁶ AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій і обсада їх згідно зо справозданнями до Уряду Генерал-Губернаторства/Verzeichnis von Pfarren der Diözese von Cholm und Podlachien*, 22.II.1944 [1.04.1944].

²⁰⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Centrala Przesiedleńcza Policji Bezpieczeństwa – Ekspozytura w Zamościu, sygn. 35/513/0/-/65, s. 103–104. Vide też: Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978, s. 277.

²⁰⁸ *Жалібна богослужба, „УПЦ”* 1943, nr 32, s. 3.

²⁰⁹ *Архипастирська візитація парафії с. Серебрища, Холмського Деканату, „3X-ПЄ”* 1943, nr 14, s. 54.

²¹⁰ *Адміністративні переміни, „3X-ПЄ”* 1943, nr 17, s. 68.

²¹¹ *До історії місцевої церкви (Тучапи, повіт Грубешів), „ХЗ”* 1943, nr 17, s. 9.

²¹² AWMP, sygn. M/384, nlb., *Парафіяльні відомості. Ліщани* 1943.

1942 r. Niemcy spalili część monasteru w Jabłecznej²¹³, 15 grudnia 1942 r. ogień strawił cerkiew w Komarowie²¹⁴, a 26 kwietnia 1943 r. w Hańsku²¹⁵. Niedługo swoją świątynią cieszyli się też prawosławni z Prehoryłego. W czerwcu 1943 r. na ukończeniu była tam cerkiew, którą wznoszono w miejscu cerkwi pw. Narodzenia Matki Bożej zniszczonej 8 lipca 1938 r. Wieś Prehoryłe należała w tym czasie do parafii Kryłów²¹⁶, ale wybudowanie świątyni dawało podstawy do wyodrębnienia parafii. Nowa cerkiew spłonęła jednak w trakcie napadu na wieś oddziału Batalionów Chłopskich w lutym 1944 r.²¹⁷

Rozwój sieci parafialnej Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim w roku 1943 w znacznym stopniu zdeterminowała niemiecka polityka kolonizacyjna na Zamojszczyźnie. Działania podjęte przez władze okupacyjne doprowadziły do skierowania na te obszary kolonistów niemieckich, zagłady ludności żydowskiej, wysiedlenia ludności polskiej i przesiedlenia ludności ukraińskiej. Wśród Ukraińców pogłoski o przygotowaniu wysiedlenia pojawiały się na początku 1942 r., gdy dotarły informacje o zarządzeniach władz okupacyjnych nakazujących spis majątku gospodarstw rolnych²¹⁸. Pomimo uspokajania i zapewnień, iż nie ma to nic wspólnego z planowaniem wywłaszczenia i wysiedlenia miejscowych gospodarzy, wkrótce okazało się, że zaczęto je przeprowadzać i objęły one też ludność ukraińską. Przenoszenie Ukraińców do wsi, z których wysiedlano ludność polską i osadzanie ich w miejscowościach mających stworzyć pas ochronny dla kolonizacji niemieckiej, uczyniło z nich obiekt agresji. Polityka niemiecka świadomie odwracała uwagę od sprawcy wydarzeń, skierowując gniew na obie strony konfliktu polsko-ukraińskiego. Miało to bezpośrednie przełożenie na trwałość parafii prawosławnych tworzonych na Zamojszczyźnie i terenach z nią sąsiadujących. Efekt był taki, że duchowni i wierni stali się celem ataków. Terror wobec

²¹³ С. Железнякович, *История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря*, т. 3, Варшава 2009, s. 251.

²¹⁴ *Пожар церкви*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 5, s. 20.

²¹⁵ *Архипастирська подяка*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 20, s. 78.

²¹⁶ *Парафія с. Крилів*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 11, s. 44; R. Horbaczewski, *Zapłakala Matka w Prehoryłem*, „Przegląd Prawosławny” 2012, nr 6, s. 25.

²¹⁷ M. Zajączkowski, *Українське підзем'я на Lubelszczyźnie в okresie окупації німецької 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2005, s. 271; G.J. Pelica, *Czudotworna z Prehoryłego*, „Przegląd Prawosławny” 2008, nr 1, s. 35. Vide też: APL, *Bataliony Chłopskie Okręg IV Lublin*, sygn. 35/1073/0/4/59, s. 28.

²¹⁸ *В справі списування господарств на Холмищині*, „ЗХ-ПЄ” 1942, nr 2, s. 9.

duchowieństwa zniechęcał ich do zamieszkiwania w miejscu parafii, dlatego ze względów bezpieczeństwa woleli przebywać w miasteczkach²¹⁹.

Próbując uzyskać złagodzenie stanowiska władz okupacyjnych, 31 lipca 1943 r. abp Hilarion udał się z interwencją do gubernatora lubelskiego Richarda Wendlera²²⁰. Równolegle hierarcha zalecił duchowieństwu niesienie pomocy wiernym, ofiarom napaści i tym, którzy stracili swój majątek²²¹. Część duchownych towarzyszyła wysiedlanym w drodze do nowego miejsca osiedlenia. Szczególną opieką wykazali się duchowni: ks. Mykoła Nesterowicz ze Szczebrzeszyna, hieromnich Leonid (Paziński) z Tarnawatki i ks. Aleksander Bielajew z Przeorska²²². Wywózki ludności ukraińskiej spowodowały, że z dniem 19 czerwca 1943 r. parafie w miejscowościach Cześniki, Horyszów Polski, Komarów, Łaziska i Siedliska „skreślono z listy parafii Dekanatu Zamojskiego jako przesiedlone na tereny innych parafii Diecezji”²²³. Następne tygodnie przyniosły podobne decyzje: „6 lipca 1943 r. – jak informowano w oficjalnym organie prasowym diecezji chełmsko-podlaskiej – Parafia Zubowice, Dekanat Tyszowiecki, [została] skreślona z listy parafii Dekanatu Tyszowieckiego jako przesiedlona na teren innych parafii Diecezji”²²⁴. 14 sierpnia 1943 r. zlikwidowano parafie Miączyn, Horyszów Ruski i Koniuchy w dekanacie grabowieckim oraz parafie Grodysławice i Tarnawatka w dekanacie tomaszowskim. Podobnie jak wcześniej wymienione, „skreślono [je] z listy parafii diecezji jako przesiedlone na teren innych parafii Diecezji”²²⁵. W związku z tymi wydarzeniami 17 sierpnia 1943 r. ze stanowiska proboszcza w Miączynie

²¹⁹ В. Сагайдаківський, *Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927–1977*, Торонто 1977, s. 130–131; А. Холмський, *Терор польського підпілля на Холмищині і Підляшші*, w: *Надбужаницина. Збірник*, t. 2, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1989, s. 656–657.

²²⁰ *Loyale Mitarbeit zugesichert. Dr. Wendler empfing kirchliche Würdenträger*, „Warschauer Zeitung” 1943, nr 184, s. 5; *Архиепископ Іларіон у Люблінського Губернатора*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 16, s. 64.

²²¹ *Протокол постанов IV-го З’їзду О.о. Деканів Холмсько-Підляської Єпархії з дня 6-го листопада 1943-го року*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 23–24, s. 93.

²²² *Архипастирські подяки*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 16, s. 64.

²²³ *Адміністративні переміни*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 14, s. 55; С. Кімак, *Седлицька*, w: *Надбужаницина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986, s. 775.

²²⁴ *Адміністративні переміни*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 15, s. 58.

²²⁵ *Адміністративні переміни*, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 16, s. 64. W innych dokumentach spotykamy informację, że dopiero 1 lipca 1943 r. przestały istnieć parafie Horyszów Polski, Komarów, Łaziska i Siedliska, 1 września 1943 r. – Koniuchy, a 1 listopada 1943 r. – Cześni-ki, Grodysławice, Przeorsk, Tarnawatka, Horyszów Ruski. Vide: AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

zwolniono ks. Mykołę Laszczuka²²⁶. Prawie tydzień później, 23 sierpnia 1943 r. zlikwidowano parafię w Przeorsku w dekanacie tomaszowskim²²⁷.

Łudząc się, że skutki przesiedleń nie będą głębokie, nie zdecydowano się na likwidację i tymczasowe zawieszanie działalności niektórych parafii. Z takich powodów we wrześniu 1943 r. po wysiedleniu części ludności ukraińskiej z parafii Kosobudy pozostali jej mieszkańcy zostali przyłączeni do parafii Szewnia, ale w przyszłości, po wyznaczeniu nowego stałego proboszcza, wieś miała odzyskać swój poprzedni status²²⁸.

Wysiedlenie ludności ukraińskiej z pow. zamojskiego doprowadziło do wzrostu liczebności prawosławnych w okolicach Biłgoraja. Przesiedleńcy zasilili nie tylko już funkcjonujące tam parafie, ale też spowodowali zmianę stosunków wyznaniowych w miejscowościach, w których prawosławnych w przededniu akcji było niewiele. Napływ ich wymusił na władzach diecezji chełmsko-podlaskiej utworzenie nowych jednostek parafialnych. 14 sierpnia 1943 r. abp Hilarion wydał dekret w sprawie odnowienia parafii w Majdanie Księżpolskim oraz erygowania nowych placówek w Aleksandrowie, Hucie Różanieckiej, Józefowie i Łukowej. Na mocy innych dekretów z tego samego dnia ks. Aleksandra Bielajewa przeniesiono do nowo powstałej parafii w Aleksandrowie i równocześnie powierzono mu tymczasową opiekę nad sąsiednią nowo powstałą parafią w Józefowie, natomiast ks. Anatolijowi Kluczy, proboszczowi parafii w Biszczy, powierzono stanowisko tymczasowego opiekuna cerkwi w Bukowinie, a proboszcza parafii w Biłgoraju ks. Iwana Onufrejczuka powołano na tymczasowego opiekuna nad nową parafią w Majdanie Księżpolskim. W tym samym czasie ks. Antoniemu Popudniakowi zlecono tymczasową opiekę nad parafią powołaną w Łukowej, a ks. Hawryłowi Kuzmyńskiemu, proboszczowi z Luchowa, przekazano pod opiekę cerkiew i wspólnotę wiernych w Jastrzębcu²²⁹.

W praktyce definitywnym końcem likwidacji parafii nie było ogłoszenie tego aktu, ale także likwidacja stanowiska proboszcza. W przypadku parafii Tarnawatka było ono obsadzone przez hieromnicha Leonida (Pazińskiego) formalnie do 22 września 1943 r., a w rzeczywistości ponad tydzień dłużej²³⁰. Nieco inny stan zaistniał w miejscowościach, w których był wakat proboszcza. Zapewne z tego powodu dopiero 1 sierpnia 1943 r. przestała istnieć wspomniana już parafia w Zubowicach w pow.

²²⁶ Адміністративні переміни, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 17, s. 67.

²²⁷ *Ibidem*, s. 68. W dokumentach można też spotkać datę likwidacji 1 XI 1943 r. Vide: AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

²²⁸ Адміністративні переміни, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 20, s. 79.

²²⁹ Адміністративні переміни, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 16, s. 63–64.

²³⁰ Адміністративні переміни, „ЗХ-ПЄ” 1943, nr 21, s. 82.

zamojskim²³¹. *Notabene* przesiedlenie znacznej części mieszkańców tej parafii miało miejsce jeszcze w styczniu 1943 r.²³²

Wysiedlenia w Biłgorajskie nie były końcem wędrówki, lecz początkiem nowej tragedii ludności ukraińskiej. Zastraszenia i terror niejednokrotnie zmuszały nowo przybyłych na teren powiatu biłgorajskiego do opuszczania miejsca osiedlenia i szukania schronienia w innych miejscowościach i powiatach. W praktyce nierzadko przychodziło im koczować pod gołym niebem i uciekać na tereny sąsiednich powiatów z większością ukraińską²³³.

Wobec wyjazdu przesiedleńców i terroru funkcjonowanie nowo powołanych parafii prawosławnych w niektórych miejscach stawało się niemożliwe. Z takiego powodu 12 listopada 1943 r. zlikwidowano niedawno otwartą parafię w Hucie Różanieckiej²³⁴. Ogółem w 1943 r. w diecezji chełmsko-podlaskiej skreślono 11 parafii, „ale na miejsce zlikwidowanych utworzono nowe”. Pomimo problemów wynikających z niemieckiej polityki kolonizacyjnej i wymuszonych przez nią przemieszczeń w roku 1943 w diecezji chełmsko-podlaskiej przybyło 9 nowych parafii prawosławnych²³⁵. Równolegle odbywały się przesunięcia pomiędzy dekanatami albo próby wydzielenia nowych. 11 stycznia 1943 r. parafię Husynne przeniesiono z dekanatu wojsławickiego do chełmskiego, 1 marca parafię Kobylany z dekanatu kodeńskiego do białskopodlaskiego²³⁶, a Werbkowice z grabowieckiego do hrubieszowskiego. Klika miesięcy później (1 listopada) Werbkowice wróciły do dekanatu grabowieckiego²³⁷. W danym przypadku ponowne przemieszczenie pomiędzy dekanatami związane było z osobą ks. Mykoły Laszczuka, który jako proboszcz parafii Werbkowice miał być równocześnie dziekanem grabowieckim²³⁸. 1 lipca 1943 r. parafię Tuczapy przesunięto z dekanatu dubieńskiego do grabowieckiego, a Paszenki z radzyńskiego do lubeńskiego²³⁹.

Zmuszenie ludności prawosławnej do przemieszczeń miało wpływ na politykę kadrową w diecezji chełmsko-podlaskiej. W ciągu całego 1943 r.

²³¹ AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

²³² AIPN, sygn. 1229/178, k. 39v.

²³³ Szerzej vide: R. Wysocki, *op. cit.*, s. 382–408.

²³⁴ *Адміністративні переміни*, „3X-ПЄ” 1943, nr 22, s. 87. W dokumentach konsystorza chełmskiego można znaleźć też jako datę kasaty parafii 1 XII 1943 r. Vide: AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

²³⁵ *Справоздання з праці Холмсько-Підляських Єпархіальних Установ за 1943-й рік*, „3X-ПЄ” 1944, nr 6, s. 3.

²³⁶ AIPN, sygn. 1229/178, k. 23; *Адміністративні переміни*, „3X-ПЄ” 1943, nr 4, s. 15.

²³⁷ AIPN, sygn. 1229/178, k. 19, 21v; AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

²³⁸ *Адміністративні переміни*, „3X-ПЄ” 1943, nr 21, s. 82.

²³⁹ AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій*.

abp Hilarion dokonał 50 nominacji i 38 przeniesień duchownych w obrębie diecezji²⁴⁰. Zachowany wykaz obsady personalnej pokazuje jedynie ogólną liczbę duchownych, diakonów i psalmistów (diaków) w diecezji chełmsko-podlaskiej, nie da się z niego natomiast wyczytać informacji o zmianach osobowych (tabela 1). Dane tam zamieszczone, choć wydają się być najbardziej rzetelne, różnią się od informacji publikowanych w ówczesnej prasie.

Tabela 1. Obsada personalna diecezji chełmsko-podlaskiej w 1943 r.

Stan na dzień	Księża	Diakoni	Psalmiści
3 kwietnia 1943 r.	150	15	116
3 maja 1943 r.	150	15	112
3 czerwca 1943 r.	151	15	113
1 lipca 1943 r.	150	15	111
1 sierpnia 1943 r.	152	15	112
1 września 1943 r.	151	15	113
1 października 1943 r.	149	15	112
1 listopada 1943 r.	144	15	110
1 grudnia 1943 r.	144	15	109
1 stycznia 1944 r.	144	15	109

Źródło: AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Зіставлення*.

Zmiany dokonywały się nie tylko w wyniku przesunięć duchownych, przemieszczeń wiernych, ale też strat fizycznych. Poza opuszczaniem diecezji przez niektórych duchownych, przypadkami śmierci naturalnej, nierzadko zdarzały się również ofiary terroru²⁴¹, który zintensyfikował się, osiągając na omawianym obszarze nieznaną dotąd poziom w kontekście konfliktu polsko-ukraińskiego. Napady na duchownych i zastosowanie wobec nich przemocy uderzało w możliwość utrzymania ciągłości dotychczasowej struktury. Pod tym względem szczególnie ciężki w funkcjonowaniu Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim był rok 1943 i 1944, gdy zginęło wielu duchownych, psalmistów, osób opiekujących się cerkwiami i wiernych²⁴².

²⁴⁰ *Протокол постанов IV-го З'їзду О.о. Деканів Холмсько-Підляської Єпархії з дня 6-го листопада 1943-го року*, „ЗХ-ПС” 1943, nr 23–24, s. 93.

²⁴¹ Vide np.: J. Charkiewicz, *Мęczennicy XX wieku. Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografjach świętych*, Warszawa 2004, s. 102–135.

²⁴² Szerzej vide: AAN, RGGK, sygn. 430, s. 192–194; DRRP, sygn. 202/III/121, s. 152; sygn. 202/III/123, s. 17; LAC, VKF, vol. 25, file 8, nlb., *Aktenvermerk*, 7 IX 1943; SPP, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 269, s. 69; *Ухваля ч. 2 Святого Собору Єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, прийнятий на сесії*

Konflikt narodowościowy miał bezpośredni wpływ na stan sieci parafialnej. W spisie parafii zaprezentowanym w kalendarzu *Chołmskýj Prawosławnyj Narodnij Kalendar na 1944 rik*, *notabene* już nieaktualnym w momencie publikacji, ale odzwierciedlającym stan z początku listopada 1943 r., wymieniono 17 dekanatów i 175 parafii (białkopodlaski – 14, biłgorajski – 17, chełmski – 13, dubieński – 9, grabowiecki – 8, hrubieszowski – 12, kodeński – 10, krasnostawski – 8, kryłowski – 13, lubeński – 13, lubelski – 6, radzyński – 7, tomaszowski – 7, tyszowiecki – 12, włodawski – 7, wojsławicki – 9, zamojski – 10)²⁴³.

Wykaz pominął „dekanat monasterski”, choć obydwie ośrodki życia monastycznego nadal funkcjonowały. Nie ma w nim też wzmianki o samodzielnych cerkwiach/parafiach chełmskich i hrubieszowskich. Jeśli uznać, że nadal uwzględniano je w innych zestawieniach, to ich liczba była wystarczająca, aby uznać ścisłość danych opublikowanych w lutym 1944 r. we lwowskim czasopiśmie „Naszi Dni”. Opisując diecezję chełmsko-podlaską, pisano w nim, że liczyła ona 183 parafie, dysponowała 162 cerkwiemi, a posługę duchowną niosło 172 duchownych²⁴⁴.

Uznaniu powyższych danych za jednoznaczne przeszkadza informacja o sieci parafialnej w diecezji chełmsko-podlaskiej opublikowana na łamach „Zwidomleń z Chołmsko-Pidlaškoji Jeparchiji”. W marcu 1944 r. zamieszczono tam sprawozdanie prawosławnego Konsystorza Duchownego w Chełmie, z którego dowiadujemy się, że u schyłku 1943 r. „utworzono również jeszcze jeden Dekanat – miejski w m[ieście] Chełmie”. Według tego samego sprawozdania w bilansie ogólnym:

Na dzień 1 stycznia 1944 r. w Diecezji [chełmsko-podlaskiej] istniało 19 Dekanatów (w tym jeden Monasterski), 186 parafii, blisko

в Варшаві дня 15 місяця жовтня 1943 року, Zbiory prywatne prof. I. Hałagidy; *Sprawozdannya z pracy Hołmsko-Pidłiasьkich Єparхіяльних Установ за 1943-й рік*, „ЗХ-ПЄ” 1944, nr 6, s. 2; *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*, cz. II, *Dokumenty*, red. I. Caban, Z. Mańkowski, Lublin 1971, s. 150; С. Годлевський, *Демографічні та духовні втрати українського населення на Hołмщині в роки Другої світової війни та в наслідок операції «Вісла»*, w: *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*, red. М.М. Кучерепа, Луцьк 2012, s. 539–544; Ю. Макар, *Українсько-польське протистояння на Hołмщині: Причини, характер, наслідки. Волинь і Hołмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння і його відлуння*, Львів 2003, s. 85; А. Hołмський, *op. cit.*, s. 656.

²⁴³ Поділ Hołмсько-Підлїаської Єпархії на Деканати, w: *Hołмський Православний Народний Календар на 1944 рік*, Hołм 1943, s. 34–35,

²⁴⁴ *Преса про працю Владики Митрополита Іларіона*, „ЗХ-ПЄ” 1944, nr 8, s. 32. Vide też: Ю. Макар et al., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя hołмсько-підлїаських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, t. 1, Чернівці 2011, s. 430.

320 000 wiernych. W Diecezji pracowało 174 duchownych, w tym 1 archimandryta, 1 archiprezbiter, 1 protoprezbiter, 3 mitrofornych protojerejów, 55 protojerejów, 6 ihumenów, 16 hieromonichów, 91 księży, 22 diakonów i 117 wykwalifikowanych diaków²⁴⁵.

Powyższe dane były podsumowaniem roku 1943, a podana liczba parafii w diecezji była największą z dotąd przytaczanych. I najprawdopodobniej faktycznie odnoszącą się do konkretnego momentu, gdy było ich tyle w diecezji.

Od początku 1944 r. liczba parafii prawosławnych w dystrykcie lubelskim zaczęła spadać. Z dniem 1 lutego 1944 r., po krótkim czasie istnienia, zniknęła parafia w Aleksandrowie. Dokonujące się zmiany potwierdza wykaz chełmskiego Konsystorza Duchownego zweryfikowany na potrzeby wewnętrzne w dniu 23 lutym 1944 r. W następnych tygodniach wniesiono do niego korektę, która pozwala poznać strukturę parafialną diecezji według stanu, najprawdopodobniej, na 1 kwietnia 1944 r. Zgodnie z wykazem w dystrykcie lubelskim istniały dwa monasteria oraz 174 parafie prawosławne podzielone pomiędzy 17 dekanatami (białskopodlaski – 13, biłgorajski – 12, chełmski – 18, dubieński – 9, grabowiecki – 9, hrubieszowski 12, kodeński 10, krasnostawski 8, kryłowski 13, lubeński 13, lubelski – 6, radzyński – 7, tyszowiecki – 12, włodawski – 7, wojśławicki – 9, zamojski – 10). W spisie tym wyodrębniono 6 parafii chełmskich²⁴⁶.

Z zachowanych informacji wiemy też, że 16 marca skasowano parafie w Józefowie i Łukowej. Marzec był właściwie miesiącem przelomowym. Od tego momentu widoczne stało się załamanie działalności wielu parafii, znaczna część duchownych opuszczała miejsce pobytu i przenosiła się do Warszawy²⁴⁷. Parafie formalnie nadal funkcjonowały, ale bez duchownych nie spełniały swej dotychczasowej funkcji.

Działalność parafii prawosławnych notorycznie borykała się nie tylko z brakiem świątyni, ale też duchownych. Gwałtowny wzrost liczby parafii musiał oznaczać wzrost zapotrzebowania na duszpasterzy. Problem miał wymiar zarówno ilościowy, jak też jakościowy. Po utworzeniu diecezji chełmsko-podlaskiej braki próbowano uzupełniać poprzez stworzenie szkolnictwa przygotowującego przyszłych duchownych i ich pomocników. Pod koniec 1940 r. ogłoszono nabór do dwuletniej Szkoły Diaków w Jabłecznej²⁴⁸. W tym roku abp Hilarion podjął też starania o otwarcie

²⁴⁵ *Справоздання з праці Холмсько-Підляських Єпархіяльних Установ за 1943-й рік, „ЗХ-ПС” 1944, nr 6, s. 4–5.*

²⁴⁶ AWMP, sygn. XVII/6/905, nlb., *Список парафій.*

²⁴⁷ В. Сагайдаківський, *op. cit.*, s. 131.

²⁴⁸ *Дяківська школа в Яблочині, „УПВ” 1940, nr 1, s. 16.*

Tabela 2. Wykaz parafii prawosławnych na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939–1944 według podziału na dekanaty (z pominięciem tymczasowo istniejących dekanatów *monasterskiego* i *Chełm-miasto*)

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[I X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
białskopodlaski	Drełów Gnojno Jablczna* Kobylany Nosów Zabłocie	Biała Podlaska Bubel Stary Gnojno Janów Podlaski Kijowiec Krzyszczew Leśna Nosów Ortel Królewski Rokitno Terespol Woskrzenice Duże	Biała Podlaska Bubel Stary Gnojno Janów Podlaski Kijowiec Krzyszczew Leśna Nosów Ortel Królewski Rokitno Terespol Woskrzenice Duże	Biała Podlaska Bubel Stary Gnojno Janów Podlaski Kijowiec Krzyszczew Leśna Nosów Ortel Królewski Rokitno Terespol Woskrzenice Duże	Biała Podlaska Bubel Stary Dokudów Gnojno Janów Podlaski Kijowiec Kobylany Krzyszczew Leśna Nosów Ortel Królewski Rokitno Terespol Woskrzenice Duże	Biała Podlaska Bubel Stary Gnojno Janów Podlaski Kijowiec Kobylany Krzyszczew Leśna Nosów Ortel Królewski Rokitno Terespol Woskrzenice Duże
biłgorajski	Babice Kulno Potok Górny Tarnogród	Babice Biłgoraj Biszczka Chmiełek Księżpól Kulno Lipiny Luchów Obsza Potok Górny Tarnogród Zamch	Babice Biłgoraj Biszczka Chmiełek Księżpól Kulno Lipiny Luchów Obsza Potok Górny Tarnogród Zamch	Babice Biłgoraj Biszczka Chmiełek Księżpól Kulno Lipiny Luchów Obsza Potok Górny Tarnogród Zamch	Aleksandrów Babice Biłgoraj Biszczka Chmiełek Chmiełek Huta Różaniecka Józefów Księżpól Kulno Lipiny Luchów Łukowa Majdan Księżpolski Obsza Potok Górny Tarnogród Zamch	Babice Biłgoraj Biszczka Chmiełek Księżpól Kulno Lipiny Luchów Obsza Potok Górny Tarnogród Zamch

Dekanat	1 III 1939 Berdyszczce Bezek Bończa Chelm Czuczycze Dratów Krupie Lublin Otrocz Pławanice Syczyn Wojślawice Żmudź Żulin	1 XI 1941 Berdyszczce Bezek Bończa Chelm Cyców Czuczycze Deputylicze Husynne Kamień Kanie Kleszczów Krasnyślaw Kraśniczyn Krupie Leszczany Pławanice Pniówno Rejowiec Sawin Siedliszcze Sielec Spas Stężycza Syczyn Świerże Turowiec Wojślawice Zdżanne Żmudź Żulin	20 II 1942 (3 IV 1942) Berdyszczce Bezek Chelm (I) Cyców Czuczycze Kanie Pniówno Siedliszcze Spas Syczyn Świerże	[1 X] 1942/(30 III 1943) Berdyszczce Bezek Chelm (I) Cyców Czuczycze Kanie Pniówno Sawin Siedliszcze Spas Syczyn Świerże	[XI] 1943 Berdyszczce Bezek Chelm Cyców Czuczycze Husynne Kanie Pniówno Sawin Siedliszcze Spas Syczyn Świerże	23 II 1944 Berdyszczce Bezek Chelm – katedra Chelm – pw. św. Jana Teologa Chelm pw. św. Daniela Chelm – szpitalna Chelm pw. św. Leoncjusza Cyców Czuczycze Husynne Kanie Pniówno Sawin Siedliszcze Spas Syczyn Świerże	dubieński	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie
chelmiński	(Białopole) Buśno Chyżowice Dubienka Horodło (3) Kulakowice Matcze Teratyn Uchanie	Buśno Chyżowice Dubienka Horodło Kulakowice Matcze Teratyn Uchanie	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie	Białopole Buśno Chyżowice Dubienka Kulakowice Matcze Strzelce Teratyn Uchanie	

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[I X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
grabowiecki	Bereście Gdeszyn Grabowiec Horyszów Ruski Hostynne Koniuchy Mołodiatyczne Świdniki Uchamie Chyżowice	Bereście Gdeszyn Grabowiec Horyszów Ruski Hostynne Koniuchy Miączyn Mołodiatyczne Świdniki Werbkowice	Bereście Gdeszyn Grabowiec Horyszów Ruski Hostynne Koniuchy Miączyn Mołodiatyczne Świdniki Werbkowice	Bereście Gdeszyn Grabowiec Hostynne Koniuchy Miączyn Mołodiatyczne (Tuczapy) Werbkowice (4)	Bereście Gdeszyn Grabowiec Hostynne Mołodiatyczne Świdniki Tuczapy Werbkowice	Bereście Gdeszyn Grabowiec Hostynne Mołodiatyczne Świdniki Tuczapy Werbkowice
hrubieszowski	Bereście Czemiczyn Dołhobyczów Dubienka Horodło Hrubieszów Kulakowice Matcze Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szychowice Teratyn	Buśno Czemiczyn Dubienka Horodło Hrubieszów Kulakowice Matcze Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szpikoloby Ślipcze Terabin Turkowice Werbkowice	Czemiczyn Hrubieszów Modryn Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szpikoloby Ślipcze Terabin Turkowice	Czemiczyn Hrubieszów (8) Modryn Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szpikoloby Ślipcze Terabin Turkowice	Czemiczyn Horodło Hrubieszów Modryn Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szpikoloby Ślipcze Terabin Turkowice	Czemiczyn Horodło Hrubieszów Modryn Moniatyczne Nieledew Podhorce Strzyżów Szpikoloby Ślipcze Terabin Turkowice
kodenski	Holeszów Jableczna Kobyłany Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Opole Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów	Jableczna Kobyłany Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów Zeschczynka	Jableczna Kobyłany (5) Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów Zeschczynka	Jableczna Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów Zeschczynka	Jableczna Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów Zeschczynka	Jableczna Kodeń Kostomłoty Międzyzyles Połoski Sławatyczne Wisznice Zabłocie Zahorów Zeschczynka

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[1 X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
krasnostawski	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin	Bończa Krasnystaw Kraśniczyn Krupe Rejowiec Siężycza Żdźżanne Żulin
krytowski	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Miętkie Mircze Nowosiółki Modryn Oszczów Pawłowice Poturzyn Sahryń Szychowice Wereszyn Wisznów Witków	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Mircze Nowosiółki Oszczów Pawłowice Poturzyn Szychowice Wereszyn Wisznów Witków	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Mircze Nowosiółki Oszczów Pawłowice Poturzyn Szychowice Wereszyn Wisznów Witków	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Mircze Nowosiółki Oszczów Pawłowice Poturzyn Szychowice Wereszyn Wisznów Witków	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Mircze Nowosiółki Oszczów Pawłowice Poturzyn Szychowice Wereszyn Wisznów Witków	Dołhobyczów Gołębie Kryłów Małków Mircze Nowosiółki Oszczów Pawłowice Poturzyn Szychowice Wereszyn Wisznów Witków
lubelski	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Paszenki Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Paszenki Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno	Dołhobrody Hola Holeszów Holowno Horostyta Kodeniec Lubert Opole Paszenki Sosnowica Uhnin Wola Wereszczyńska Wytyczno

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[1 X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
lubelski		Dratów Kolechowice Lublin Otrocz Rogóżno Uścimów	Dratów Kolechowice Lublin Otrocz Rogóżno Uścimów	Dratów Kolechowice Lublin Otrocz Rogóżno Uścimów	Dratów Kolechowice Lublin Otrocz Rogóżno Uścimów	Dratów Kolechowice Lublin Otrocz Rogóżno Uścimów
radzyński		Dołha Drelów Międzyrzecz (Podlaski) Paszenki Radzyń (Podlaski) Szóstka Witoroż Wohyń Uścimów Uhnin	Dołha Drelów Międzyrzecz (Podlaski) Paszenki Radzyń (Podlaski) Szóstka Witoroż Wohyń	Dołha Drelów Międzyrzecz (Podlaski) Paszenki Radzyń (Podlaski) Szóstka Witoroż Wohyń	Dołha Drelów Międzyrzecz (Podlaski) Radzyń (Podlaski) Szóstka Witoroż Wohyń	Dołha Drelów Międzyrzecz (Podlaski) Radzyń (Podlaski) Szóstka Witoroż Wohyń
tomaszowski	Cześniki Grodysławice Łaziska Maziły Poturzyn Stedliśka Szlatyn Telatyn Tomaszów Tyszowce	Chodywańce Czartowiec Grodysławice Komanów Łaszczów Łosiniec Majdan Sopocki Nabroź Perespa Przeorsk Rzeplin Szlatyn Śniatycze Tamawatka Telatyn Tomaszów Tyszowce Wakójów Werechanie Zubowice Żerniki Żulice	Chodywańce Grodysławice Łosiniec Majdan Sopocki Przeorsk Szlatyn Tamawatka Tomaszów (Lubelski) Werechanie Żerniki	Chodywańce Grodysławice Łosiniec Majdan Sopocki Przeorsk Szlatyn Tamawatka Tomaszów (Lubelski) Werechanie Żerniki	Chodywańce Łosiniec Majdan Sopocki Szlatyn Tomaszów Werechanie Żerniki	Chodywańce Łosiniec Majdan Sopocki Szlatyn Tomaszów Werechanie Żerniki

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[1 X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
tyszowiecki			Czartowiec Łaszczów Miętkie Nabróż Perespa Rzeplin Sahryn Telatyn Tyszowce Wakijów Zubowice Żulice	Czartowiec Łaszczów Miętkie Nabróż Perespa Posadów Rzeplin Sahryn Telatyn Tyszowce Wakijów Zubowice (Żulice)	Czartowiec Łaszczów Miętkie Nabróż Perespa Posadów Rzeplin Sahryn Telatyn Tyszowce Wakijów Żulice	Czartowiec Łaszczów Miętkie Nabróż Perespa Posadów Rzeplin Sahryn Telatyn Tyszowce Wakijów Żulice
wojławicki			Deputytze Ruskie Husynne Kamień Klesztów Leszczany Pławanice Sielec Turowiec Wojławice Żmudź	Deputytze Ruskie Husynne (6) Kamień Klesztów Leszczany Pławanice Sielec Turowiec Wojławice Żmudź	Deputytze Ruskie Kamień Klesztów Leszczany Pławanice Sielec Turowiec Wojławice Żmudź	Deputytze Ruskie Kamień Klesztów Leszczany Pławanice Sielec Turowiec Wojławice Żmudź
włodawski	Horostyła Kosyn Sławatycze Sosnowica Suchawa Uhrusk Włodawa	Hańsk Hola Hołowno Horostyła Kosyn Suchawa Uhrusk Wereszczyn Włodawa Zbereże	Hańsk Kosyn Sawin Suchawa Uhrusk Wereszczyn Włodawa Zbereże	Hańsk Kosyn Suchawa Uhrusk Wereszczyn Włodawa Zbereże	Hańsk Kosyn Suchawa Uhrusk Wereszczyn Włodawa Zbereże	Hańsk Kosyn Suchawa Uhrusk Wereszczyn Włodawa Zbereże

Dekanat	1 III 1939	1 XI 1941	20 II 1942 (3 IV 1942)	[1 X] 1942/(30 III 1943)	[XI] 1943	23 II 1944
zamojski	Bortatycze Czesniki Horyszów Polski Kosobudy Łaziska Monastyrek Siedliska Suchowola Szczepieszyn Szewnia Tereszpol Topólca Zamość Miączyn	Bortatycze Czesniki Horyszów Polski Kosobudy Łaziska Monastyrek Siedliska Suchowola Szczepieszyn Szewnia Tereszpol Topólca Zamość	Bortatycze Czesniki Horyszów Polski Kornarów Kosobudy Łaziska Monastyrek Siedliska Suchowola Szczepieszyn Szewnia Sniatycze Tereszpol Topólca Zamość	Bortatycze Czesniki Horyszów Polski Kornarów Kosobudy Łaziska Monastyrek Siedliska Suchowola Szczepieszyn Szewnia Sniatycze Tereszpol Topólca Zamość	Bortatycze Kosobudy Monastyrek Suchowola Szczepieszyn Szewnia Sniatycze Tereszpol Topólca Zamość	Bortatycze Kosobudy Monastyrek Suchowola Szczepieszyn Szewnia Sniatycze Tereszpol Topólca Zamość

Źródło: AWMP, sygn. XVII/6/1503, nlb., *Wykaz dziekanatów na dzień 1.03.1939*, sygn. XVII/6 905, nlb., *Список парафій і обсада їх згідно зо стравозданнями до Уряду Генерал-Губернаторства, 23 II 1944 [1 IV 1944]*; *Деканати и парафії*, w: *Холмський Православний Народний Календар на 1942 рік*, Холм 1941, s. 63–64; *Поділ Холмсько-Підляської Єпархії на Деканати*, „ЗХ-ПС” 1942, nr 8, s. 47–49; *Поділ Холмсько-Підляської Єпархії на Деканати*, w: *Холмський Православний Народний Календар на 1943 рік*, Холм 1942, s. 58–59; *Поділ Холмсько-Підляської Єпархії на Деканати*, w: *Холмський Православний Народний Календар на 1944 рік*, Холм 1943, s. 34–35.

* Parafia tzw. uzgodniona:

- (1) W wykazie pod pozycją Chełm wymieniono jedną parafię, ale zawarto informację o istnieniu sześciu świątyn z odrębną obsadą i duchownymi określonymi terminem „Pfarre”.
- (2) Kursywa podano parafię nieobecne w wykazie z października 1942 r., a pojawiające się z wykazie z ok. 30 marca 1943 r.
- (3) W spisie z października 1942 r. w dekanacie dubieckim, w wykazie z ok. 30 marca 1943 r. w dekanacie hrubieszowskim.
- (4) W spisie z października 1942 r. w dekanacie grabowieckim, w wykazie z ok. 30 marca 1943 r. w dekanacie hrubieszowskim.
- (5) W spisie z października 1942 r. w dekanacie kodenskim, w wykazie z ok. 30 marca 1943 r. w dekanacie chełmskim.
- (6) W wykazie z ok. 30 marca 1943 r. w dekanacie chełmskim.
- (7) W wykazie z 3 kwietnia 1942 r. w dekanacie chełmskim.
- (8) Pod pozycją Hrubieszów wymieniono jedną parafię, ale zaznaczono dwie świątynie z odrębną obsadą duchownych.

академії духовної в Че́лмі²⁴⁹. В тому випадку напotkaв опір з боку влад німецьких, а також варшавської метрополії²⁵⁰. Діперо на початку 1943 р. отримано згоду рządu Генерального Губернаторства на уручоміеніе Православного Семінаріум Духовного в Че́лмі²⁵¹. Офіцјалне його отварчє настало 4 маја 1943 р.²⁵²

Розвój школіництва бул розвјазаніем на длу́жшу перспектїву часову. Длатего на бєжачо бракі нївеловано попрєз викорїстаніє духовних, кторї передосталї сї на терен дїстрїкту лубельського, учодзач прєд окупацїю совїєкю. Значачю групу становїлї ксїєзю православної з Буковїны (Афанасїї Нестеренко шачовал їх лїчбу на ок. 30 осіб)²⁵³. Чєсць парадїї малю обсадє тимчасову, нїрзакдо офіцјалне булї там вакаты духовного луб псалмїсты. Ведлуг стану на 30 марца 1942 р. проблем једночасного вакату духовного і псалмїсты докучїл 24 парадїї, тїлко духовного – 7 і тїлко псалмїсты – 27²⁵⁴. Нїецає 4 мїєсїєцє пўзнїє, ведлуг стану на 20 лїпца 1942 р., в огўлнїм бїлансїє вакаты духовного і псалмїсты докучїлї 26 парадїї, тїлко духовного – 8, псалмїсты – 28²⁵⁵. Натомїєст ведлуг данїх з 15 лутего 1943 р. вакат духовного і діака їстнїал в 21 парадїях, духовного – 2 і діака – 23²⁵⁶. Рок пўзнїє їнформовано о вакатах духовних в 8 парадїях на теренїе цаєї дієцєзї²⁵⁷.

Проблем кшталтованїя сїєї парадїалнєї дієцєзї звїязанї бул теж з поставу духовних, кторї працювалї в дієцєзї. Чєсць з нїх контєстовалю дїялалнїсць свєго бїскупа, експонувач свою орієнтачє проросїєкю або выражач спрєцїєв wobec українізацїї набожєнства²⁵⁸. Проблем тен їстнїал јєсщє навєт в 1943 р., в шчєгўлнїсць на Подласїю²⁵⁹. Дажєніє

²⁴⁹ Церковно-релїгїєне жїття, „УПВ” 1940, нр 1, с. 15; А. Смирнов, *Українізацїя Холмсько-Пїдляської єпархїї в 1940–1944 роках*, в: *Українське православіє в еклєзїологїчному, політїчному та культурному вїмїрах*, ред. О. Саган, Кїїв 2020, с. 79–80.

²⁵⁰ *Монументальна*, с. 295; В. Кубїїовїч, *ор. cit.*, с. 315–316.

²⁵¹ С.Б., *Українська Православна духовна семїнарїя в Холмі?*, „ХЗ” 1943, нр 3, с. 5.

²⁵² Вступ до Холмської Духовної Семїнарїї, „ЗХ-ПЄ” 1943, нр 9, с. 36.

²⁵³ А. Нестеренко, *ор. cit.*, с. 68.

²⁵⁴ *Спїсок вакантних парадїї Х.-П. єпархїї на 30 березня 1942 року*, „ЗХ-ПЄ” 1942, нр 8, с. 49–50.

²⁵⁵ *Спїсок вакантних парадїї Холмсько-Пїдляської Єпархїї на 20 лїпня 1942 року*, „ЗХ-ПЄ” 1942, нр 16, с. 85.

²⁵⁶ *Спїсок вакантних парадїї Холмсько-Пїдляської Єпархїї. На 15 лютото 1943*, „ЗХ-ПЄ” 1943, нр 4, с. 16.

²⁵⁷ *Вакантнї парадїї*, „ЗХ-ПЄ” 1944, нр 3, с. 3.

²⁵⁸ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Звіт зі службової поїздки Івана Герасїмовїча (6 XII 1940 – 2 I 1941)*.

²⁵⁹ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Загальний звіт (30 IV – 23 V 1943)*.

abp. Hilariona do unarodowienia struktur Kościoła prawosławnego spotkało się z niezadowoleniem części duchowieństwa, które opowiadało się za jego dotychczasowym rosyjskim charakterem. Do grupy przeciwdziałających ukrainizacji należała grupa przebywających na terenie diecezji duchownych Białorusinów (np. ks. Mikołaj Zimowiec)²⁶⁰. Jeszcze przed atakiem III Rzeszy na ZSRR, by osłabić pozycję abp. Hilariona, zaczęli oni postulować utworzenie na terenie Podlasia katedry dla biskupa białoruskiego, a jako kandydata wskazywali archimandrytę Filoteusza (Narko)²⁶¹. Mimo że kwestię tę w końcu rozstrzygnięto, miała ona wpływ na efektywność tworzonej struktury parafialnej.

Na przestrzeni lat 1939–1944, w różnych okresach, na terenie dystryktu lubelskiego istniały co najmniej 193 znane z nazwy parafie prawosławne. Do liczby tej należy dodać 2 parafie zlokalizowane na obszarze monasterów. W stosunku do kilku innych miejscowości, o których wiadomo, że odbywały się w nich nabożeństwa, nie odnaleziono jako dotąd potwierdzeń w dokumentach archiwalnych, czy faktycznie zdołały tam powstać odrębne parafie, czy wzmianki o nich są jedynie potknięciami. Przykładowo w publikacjach na łamach oficjalnych wydawnictw periodycznych diecezji chełmsko-podlaskiej spotykamy informacje o parafiach/proboszczach niewymienianych w publikowanych wykazach parafii (tabela 2). Na przykład na początku 1944 r. pisano o parafii w Łaskowie w pow. hrubieszowskim²⁶² albo o „proboszczu Maził”, tj. parafii, która nigdy nie pojawiała się w wykazach z okresu wojny. Można przyjąć, że w wyjątkowych sytuacjach w spisach pomijano parafie istniejące stosunkowo krótko, których status nie do końca został określony lub wspomniane spisy były niewolne od ominięć i pomyłek.

Rozwój parafii prawosławnych i poznanie uwarunkowań prawnych, w jakich funkcjonowały, to zagadnienie wychodzące poza kwestie dziejów Kościoła prawosławnego w dystrykcie lubelskim (i szerzej). Wpisuje się bowiem w obszerny kontekst relacji polsko-ukraińskich i historii rozwoju ruchu ukraińskiego w dystrykcie lubelskim w okresie II wojny światowej. Rozpoznanie go pozwala nam lepiej zrozumieć ówczesne wydarzenia. Opisowany proces był jednak niezwykle krótkotrwały. Warto pamiętać, że już w 1944 r. rozpoczęły się wysiedlenia ludności ukraińskiej w ramach tzw. repatriacji (1944–1946), a wkrótce potem akcji „Wiśła” (1947). Doprowadziły one do niemal całkowitej likwidacji i zatarcia

²⁶⁰ *Архієпископ Іларіон у Кракові*, „УВ” 1941, nr 5, s. 4; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 402.

²⁶¹ LAC, VKF, vol. 24, file 6, nlb., *Звіт зі службової поїздки Івана Герасимовича (6 XII 1940 – 2 I 1941)*.

²⁶² *Некролог*, „ЗХ-ПЄ” 1944, nr 7, s. 28.

odtworzonej w latach II wojny światowej struktury parafialnej Kościoła prawosławnego na obszarach nadbużańskich.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Akt Nowych:

Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/III/121, 202/III/123, 202/III/134 t. 1.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1207.

Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 430, 431.

Zbiór akt proweniencji zagranicznej, sygn. 2/995/0/8.4/41,

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

sygn. 1229/178.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Bataliony Chłopskie Okręg IV Lublin, sygn. 35/1073/0/4/59.

Centrala Przesiedleńcza Policji Bezpieczeństwa – Ekspozytura w Zamościu, sygn. 35/513/0/-/65

Archiwum Warszawskiej Prawosławnej Metropolii [Warszawa]:

sygn. E/541, F 1888, Ł/1763, M/384, M/1710, XVII/6/905, XXIII/14/1151.

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego [Londyn]:

sygn. A12/252/2

Library and Archives Canada [Ottawa]:

Volodymyr Kubijovyc MG31-D 203, vol. 24, file 3, 4, 6, 8.

Studium Polski Podziemnej [Londyn]:

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 11, 15.

Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 269.

Zbiory prywatne prof. Igora Hałagidy.

Printed sources (Źródła drukowane)

Afanasiy (Martos), *Na nive Khristovoy* [Афанасий (Мартос), *На nive Христовой*], w: https://www.fatheralexander.org/booklets/russian/na_%20nive_hrystovoj_archb_athanasios.htm#_Toc56853719 [dostęp: 5.06.2023].

Baran S., *Po nevoli – vidrozhennya. Ukrayins'ka Pravoslavna Tserkva Kholmshchyny i Pidlyashshyna na noviy dorozh*, Krakiv 1940 [Баран С., *По неволі – відродження. Українська Православна Церква Холмищини і Підляшшя на новій дорозі*, Краків 1940].

Epistolarna spadshchyna Ivana Ohiyehka (mytropolyta Ilariona) 1907–1968, t. 2, red. V.P. Yakhots'kyu, N.P. Moskovchenko, I.M. Prelovs'ka, Kyuyiv 2001 [Епістолярна спадщина Івана Огієвка (митрополита Іларіона) 1907–1968, t. 2, red. В.П. Яхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська, Київ 2001].

Fur I., *Hrubeshivshchyna pid chas nimets'koyi okupatsiyi 1939–1944*, w: *Nadbuzhanshchyna. Zbirnyk*, t. 1, red. M. Martyniuk, N'yu-York–Paryzh–Sydney–Toronto 1986 [Фур І., *Грубешівщина під час німецької окупації 1939–1944*, w: *Надбужаничина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986].

Kholm's'kyu A., *Teror pol's'koho pidpillya na Kholmshchyni i Pidlyashshi*, w: *Nadbuzhanshchyna. Zbirnyk*, t. 2, red. M. Martyniuk, N'yu-York–Paryzh–Sydney–Toronto 1989

- [Холмський А., *Терор польського підпілля на Холмищині і Підляшші*, w: *Надбужанщина. Збірник*, t. 2, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1989].
- Kholms'kyu Pravoslavnyy Narodniy Kalendar na 1942 rik, Kholm 1941 [*Холмський Православний Народний Календар на 1942 рік*, Холм 1941].
- Kholms'kyu Pravoslavnyy Narodniy Kalendar na 1943 rik, Kholm 1942 [*Холмський Православний Народний Календар на 1943 рік*, Холм 1942].
- Kholms'kyu Pravoslavnyy Narodniy Kalendar na 1944 rik, Kholm 1943 [*Холмський Православний Народний Календар на 1944 рік*, Холм 1943].
- Kholms'kyu pravoslavnyy tserkovno-narodniy kalendar na 1941 rik, Krakiv 1941 [*Холмський православний церковно-народний календар на 1941 рік*, Краків 1941].
- Kholms'kyu tserkovno-narodnyy kalendar na perestupnyy 1940 rik, Kholm–Varshava 1940 [*Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік*, Холм–Варшава 1940].
- Kimak S., *Sedlyś'ka*, w: *Nadbuzhanshchyna. Zbirnyk*, t. 1, red. М. Martyniuk, N'yu-York–Paryzh–Sydney–Toronto 1986 [Кімак С., *Седлиська*, w: *Надбужанщина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986].
- Minenko T., *Vidpovid' pravoslavnykh ukraїntsiiv na zaklyk mytropolyta Andriya Sheptyts'koho v 1941–1942 rokakh do poєdnapnnyu ukraїns'kykh tserkov*, Vinnipeh 1985 [Міненко Т., *Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрія Шептицького в 1941–1942 роках до поєднання українських церков*, Вінніпег 1985].
- Piotrowski S., *Dziennik Hansa Franka, Warszawa* 1956.
- Pravoslavnyy tserkovno-narodnyy kalendar' [na 1940 god]*, Varshava [1939] [*Православний церковно-народний календар' [на 1940 год]*, Варшава [1939]].
- Protokół VIII. Konferencji z kapłanami obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej, odbytej w dniu 25 stycznia 1939 roku w Siedlcach pod przewodnictwem J.E. Biskupa Ordynariusza, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 1939, nr 1–2.*
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1938, nr 103, poz. 679.*
- Sahaydakivs'kyu V., *Pravdy ne vtopyty. Spohady z 50-tyrichchya pastyrstva 1927–1977*, Toronto 1977 [Сагайдаківський В., *Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927–1977*, Торонто 1977].
- Siwicki M., *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 1, Warszawa 1992.
- The Correspondence of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lviv with the German Authorities, 1939–1944*, t. 1, oprac. W. Veryha, Edmonton–Toronto 2000.
- Turchyn A., *Nad Veprom: spohady z Krasnostavshchyny*, w: *Nadbuzhanshchyna. Zbirnyk*, t. 1, red. М. Martyniuk, N'yu-York–Paryzh–Sydney–Toronto 1986 [Турчин А., *Над Вепром: спогади з Красноставщини*, w: *Надбужанщина. Збірник*, t. 1, red. М. Мартинюк, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1986].
- Zwiazek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944*, cz. II, *Dokumenty*, red. I. Caban, Z. Mańkowski, Lublin 1971.

Press (Prasa)

- „Chelmer Nachrichten/Wiadomości Chełmskie” 1939.
- „Khleb Nebesnyy” [„Хлеб Небесный”] 1939–1940.
- „Kholms'ka Zemlya” [„Холмська Земля”] 1943.
- „Kraiv's'ki Visty” [„Краківські Вісти”] 1940, 1943.
- „Novoye slovo” [„Новое слово”] 1940.

- „Przegląd Prawosławny” 2008, 2012.
 „Warschauer Zeitung” 1943.
 „Ukrayins'kyu Visnyk” [„Український Вісник”] 1941.
 „Ukrayins'ka Pravoslavna Tserkva. Informatsiya dlya presy Presovoho Viddilu pry Dukhovniy Konsystoriyi v Kholmi” [„Українська Православна Церква. Інформація для преси Пресового Відділу при Духовній Консисторії в Холмі”] 1942–1943.
 „Ukrayins'kyu Pravoslavnyu Visnyk” [„Український Православний Вісник”] 1940–1941.
 „Vira i Kul'tura” [„Віра і Культура”] 1982.
 „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1939.
 „Zvidomlennya z Kholms'ko-Pidlyas'koyi Yeparkhiyi” [„Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії”] 1942–1944.

Studies (Opracowania)

- Bożyk A., *Ukraińcy a sprawa rewindykacji narodowej Katakutów na Lubelszczyźnie podczas I i II wojny światowej*, „Facta Simonidis” 2013, 1.
 Charkiewicz J., *Мęczennicy XX wieku. Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografjach świętych*, Warszawa 2004.
 Dudra S., *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.
 Dydycz R., *Organizacja i działalność parafii neounickich w diecezji podlaskiej*, w: *Istoriya religiy v Ukrayini: naukovyy zbirnyk svitliyi pam'yati profesora Yaroslava Dashkevycha (1926–2010)*, t. 26, cz. 1, red. M. Kapralya, O. Kyrychuk, I. Orlevych, L'viv 2016 [Dydycz R., *Organizacja i działalność parafii neounickich w diecezji podlaskiej*, w: *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*, t. 26, cz. 1, red. M. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич, Львів 2016].
 Fireside H., *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*, Cambridge 1971.
 Głowacki L., *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976.
 Grabbe G., *Fantasticheskaya istoriya (Gitler i RPTsZ)* [Граббе Г., *Фантастическая история (Гитлер и РПЦЗ)*], w: http://st-rexnikolas.ru/blog/prot_georgij_grabbe_fantasticheskaya_istoriya_gitler_i_rpcz/2004-01-01-86 [dostęp: 23.05.2023].
 Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918–1939*, Lublin 2010.
 Grzybowski J., *Arcybiskup generał brygady Sawwa (Sowietow) 1891–1951: duszpasterz, żołnierz, obywatel*, Warszawa 2021.
 Grzybowski J., *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949*, Warszawa 2016.
 Gzhibovski Y., *Pravoslavnaya tserkov' v Pol'she vo vremya Vtoroy mirovoy voyny*, „Spisaniye Erokhi” 2018, 26, 1 [Гжибовски Й., *Православная церковь в Польше во время Второй мировой войны*, „Списание Эпохи” 2018, 26, 1].
 Hodlevs'kyu S., *Demografichni ta dukhovni vtraty ukrayins'koho naseleńnya na Kholmshchynni v roky Druhoi svitovoyi viyny ta v naslidok operatsiyi «Visla»*, w: *Volyn' i volyniany u Druhiy svitoviy viyni*, red. M.M. Kucherepa, Luts'k 2012 [Годлевський С., *Демографічні та духовні втрати українського населення на Холмищині в роки Другої світової війни та в наслідок операції «Вісла»*, w: *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*, red. М.М. Кучерепа, Луцьк 2012].
 Kiec O., *Kościół w Polsce w okresie okupacji niemieckiej okupacji 1939–1945*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, 10.
 Kostryukov A.A., *Russkaya Zarubezhnaya Tserkov' v 1939–1964 gg. Administrativnoye ustroystvo i otnosheniya s Tserkov'yu v Otechestve*, Moskva 2015 [Кострюков А.А., *Русская*

- Зарубежная Церковь в 1939–1964 гг. Административное устройство и отношения с Церковью в Отечестве*, Москва 2015].
- Kubiyovych V., *Ukrayintsi v Heneral'niy Huberniyi 1939–1941. Istoriya Ukrayins'koho Tsentral'noho Komitetu*, Chikago 1975 [Кубійович В., *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Чикаго 1975].
- Kuprianowicz G., 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawoslawnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, Chełm 2008.
- Makar Yu., *Ukrayins'ko-pol's'ke protystoyannya na Kholmshchyni: Prychyny, kharakter, naslidky. Volyn' i Kholmshchyna 1938–1947. Pol's'ko-ukrayins'ke protystoyannya i yoho vidlunnya*, L'viv 2003 [Макар Ю., *Українсько-польське протистояння на Холмищині: Причини, характер, наслідки. Волинь і Холмищина 1938–1947. Польсько-українське протистояння і його відлуння*, Львів 2003].
- Makar Yu., Hornyy M., Makar V., *Vid deportatsiyi do deportatsiyi. Suspil'no-politychne zhyttya kholms'ko-pidlyas'kykh ukrayintsiy (1915–1947). Doslidzhennya. Spohady. Dokumenty*, t. 2, Chernivtsi 2014 [Макар Ю., Горний М., Макар В., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, t. 2, Чернівці 2014].
- Makar Yu., Hornyy M., Makar V., Salyuk A., *Vid deportatsiyi do deportatsiyi. Suspil'no-politychne zhyttya kholms'ko-pidlyas'kykh ukrayintsiy (1915–1947). Doslidzhennya. Spohady. Dokumenty*, t. 1, Chernivtsi 2011 [Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*, t. 1, Чернівці 2011].
- Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem 1939–1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 2018, 20.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Monumental'na spadshchyna Ivana Ohiyenka (mytropolyta Ilariona) (1907–1968)*, t. 2, red. V.P. Lyakhots'kyu, N.P. Moskovchenko, I.M. Prelovs'ka, Kyuyiv 2001 [Монументальна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968), t. 2, red. В.П. Ляхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська, Київ 2001].
- Narys istoriyi Ukrayins'koyi hreko-katolyts'koyi tserkvy*, t. 1, red. M.M. Vehesh, Uzhhorod 2022 [Нарис історії Української греко-католицької церкви, t. 1, red. М.М. Вегеш, Ужгород 2022].
- Nesterenko A., *Mytropolyt Ilarion sluzhytel' Bohovi y Narodovi*, Vinnipeh 1958 [Нестеренко А., *Митрополит Іларіон служитель Богові й Народові*, Вінніпег 1958].
- Pasternak Ye., *Do 40-littya ruynivannya ukrayins'kykh pravoslavnykh tserkov na Kholmshchyni i Pidlyashshi*, w: *V oboroni viry*, t. 1, red. M.O. Mukha, Toronto 1984 [Пастернак Є., *До 40-ліття руйнування українських православних церков на Холмищині і Підляшші*, w: *В обороні віри*, t. 1, red. М.О. Муха, Торонто 1984].
- Pasternak Ye., *Narys istoriyi Kholmshchyny i Pidlyashshya. (Novi chasy)*, Vinnipeg–Toronto 1989 [Пастернак Є., *Нарис історії Холмищини і Підляшшя. (Нові часи)*, Вінніпег–Торонто 1989].
- Pelica G.J., *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007.
- Pelica J., *Historia: Terespol – św. ap. Jana Teologa*, http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=21&id=200&type=history [dostęp: 29.05.2023].
- Rzemieniuk F., *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999.
- Shkarovskiy M.V., *Krest i svastika. Natsistskaya Germaniya i Pravoslavnaya Tserkov'*, Moskva 2007 [Шкаровський М.В., *Крест і свастика. Нацистська Германия и Православная Церковь*, Москва 2007].

- Slobodyan V., *Tserkvy Kholms'koyi Yeparkhiyi, L'viv 2005* [Слободян В., *Церкви Холмської Епархії, Львів 2005*].
- Smyrnov A., *Mizh khrestom, svastykoyu i chervonoju zirkoju: ukrajins'ke pravoslav'ya v roku Druhoyi svitovoyi viyny, Odessa 2021* [Смирнов А., *Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни, Одеса 2021*].
- Smyrnov A., *Początek działalności arcybiskupstwa Hilariona Ohijenki w roku 1940, „Przegląd Środkowo-Wschodni” 2016, 1.*
- Smyrnov A., *Ukrayinizatsiya Kholms'ko-Pidlyas'koyi yeparkhiyi v 1940–1944 rokakh, w: Ukrayins'ke pravoslav'ya v eklezolohichnomu, politychnomu ta kul'turnomu vymirakh, red. O. Sahhan, Kyiv 2020* [Смирнов А., *Українізація Холмсько-Підляської епархії в 1940–1944 роках, w: Українське православ'я в еклезіологічному, політичному та культурному вимірах, red. О. Саган, Київ 2020*].
- Smyrnov A.I., *Tserkovno-institutsiyni transformatsiyi ukrajins'koho pravoslav'ya v roku drugoyi svitovoyi viyny, Ostroh 2020* [Смирнов А.І., *Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки другої світової війни, Острогор 2020, maszynopis pracy habilitacyjnej*].
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017.*
- Szczepaniak J., *Obrządek bizantyjsko-słowiański w diecezji siedleckiej (1939–1946) w świetle zapisków ks. Jana Czornaka SJ, w: Fides Art. Scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa, red. A. Betlej, J. Skrabski, Tarnów 2008.*
- Sziling J., *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945), Toruń 1988.*
- Тломачки А., *Коściół рzymsко-католицки обрząдку бизantyjsко-словањського (Коściół неонунцки) на пољудниово-всходним Подласиу в латах 1924–1947, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2007, 5.*
- Тymoshyk S.V., «Lyshus' na viky z chuzhynoyu...» *Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohijenko) i ukrajins'ke vidrodzhennya, Kyiv 2000* [Тимошик С.В., «Лишусь на віки з чужиною...» *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження, Київ 2000*].
- Ukrayins'ki zhertvy Kholmshchyny ta Pivnichnoho Pidlyashshya u 1939–1944 rr. (Lyublyns'kyu dystrykt Heneral'noyi Huberniyi), red. I. Halahida, M. Ivanyk, L'viv 2021* [Українські жертви Холмщини та Північного Підляшшя у 1939–1944 рр. (Люблінський дис-трикт Генеральної Губернії), red. І. Галагіда, М. Іваник, Львів 2021].
- Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. (Rys historyczny), Kraków 1996.*
- V.I., *Mytropolyt Ilarion, w: V Oboroni Viry, cz. 3, red. V. Ivanys, Toronto 1957* [В.І., *Митрополит Іларіон, w: В Обороні Віри, cz. 3, red. В. Іванис, Торонто 1957*].
- Vlasovs'kyu I., *Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy, t. 4, cz. 2, N'yu York–Bavnd Bruk 1961* [Власовський І., *Нарис історії Української Православної Церкви, t. 4, cz. 2, Нью Йорк–Бавнд Брук 1961*].
- Walewander E., *Diecezja lubelska, w: Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1944, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.*
- Wiernicka V., *Pravosławna diecezja łódzко-poznańska, Łódź 2022.*
- Wilkowski E., *Dzieje parafii łacińskiej w Białopolu (1989–2020), Chełm 2020.*
- Wysocki R., *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w dystrykcie lubelskim w latach 1942–1943, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2020, 2.*
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944, Lublin–Warszawa 2005.*
- Zheleznyakovich S., *Istoriya Yablochinskogo Svyato-Onufrijevskogo monastyrya, t. 3, Varshava 2009* [Железнякович С., *История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря, t. 3, Варшава 2009*].

NOTA O AUTORZE

Roman Wysocki – dr hab., profesor UMCS w Katedrze Metodologii i Badań nad XX i XXI wiekiem Instytutu Historii UMCS w Lublinie. Specjalizuje się w ukraińskiej myśli politycznej, ruchach narodowych i procesach narodotwórczych w Europie Wschodniej. Stypendysta i stażysta instytucji krajowych i zagranicznych, m.in.: Harvard Ukrainian Research Institute (Harvard University, USA), Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta, Kanada), Fundacji Lanckorońskich i Fundacji Batorego. Członek rady redakcyjnej serii wydawniczej „Ukraina–Europa: 1921–1939”. Autor dwóch monografii, zbioru dokumentów, współredaktor dwóch prac zbiorowych, a także autor artykułów naukowych z zakresu problematyki ukraińskiej i relacji polsko-białoruskich.

ABOUT THE AUTHOR

Roman Wysocki – associate professor at the Department of Methodology and Research on the 20th and 21st centuries in the Institute of History at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. He specialises in Ukrainian political thought, national movements and nation-building processes in Eastern Europe. He is a scholarship holder and an intern at domestic and foreign institutions, i.e.: Harvard Ukrainian Research Institute (Harvard University, USA), Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta, Canada), the Lanckoroński Foundation and the Batory Foundation. He is a member of the editorial board of the „Ukraine-Europe: 1921–1939” publishing series; the author of two monographs, a collection of documents, co-editor of two collective works, and the author of academic articles on Ukrainian issues and relations between Poland and Belarus.